

Tanulmány

Bakró-Nagy Marianne

Az adat a történeti nyelvészetben: megnyilatkozás, forrás, megbízhatóság¹

„Le donné linguistique est un résultat; et il faut
 chercher de quoi il résulte.”²

Émile Benveniste

Abstract

This paper aims to systematically overview the stages to be necessarily passed in order to gain data for the historical and diachronic analysis of language, and to discuss how the linguistic material is obtained which then produces the data through various procedures and processes. It aims to provide an overview of the notions of „utterance”, „source”, „authenticity”, „reproducibility”, „reliability” and „reconstruction” from the point of view of historical linguistics and diachrony and through a systematic comparison with synchrony. The conclusions are as the following: the limited nature of the evidence status of historical linguistic and diachronic data does not stem from the data themselves. It is the limited knowability of the past that limits the formulation of evidences: to a degree differing greatly in the various languages, varieties and periods the linguistic phenomena are limited in number, irreproducible, fragmented, and are of incidental content, that is, of selected type. As a consequence, they either do not allow the entire linguistic system to become knowable or, if they do, the truth value of statements made about it varies. The statements are to varying degrees feasible but cannot be formulated categorically. The plausibility of a datum does not result in an evidence automatically. Despite its often complex but still differentiated methodologies, diachronic linguistics has to constantly take into account this possibility.

Keywords: historical linguistics, diachronic linguistics, data, plausibility

1 Bevezetés

1.1 A célkitűzés és indoklása

Ez a dolgozat legkevésbé arról a fogalomról szól, amit címének első szava jelez: az adatról. Célom inkább azoknak a stációknak egyfajta elrendezés szerinti végigjárása, amelyek megkerülhetetlenek ahhoz, hogy egyáltalán adathoz juthassunk a nyelv történeti és diakrón vizsgálatán. Célom azonban még ennél is szűkre szabottabb, amennyiben csak elkerülhetetlen pontokon foglalkozik a nyelvtörténet és a diakrónia módszereivel vagy azokkal az elméleti keretekkel, gondolati konstrukciókkal, amelyek szerint a nyelvi anyagot a történetiség kezeli.

¹ Dolgozatom a „The data in historical linguistics: On utterances, sources, and reliability” (*Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 20.2 (2010), 133-195) című írás kibővített változata. Köszönöm Agyagási Klára és Kertész András értékes megjegyzéseit, melyekkel munkámat segítették.

² Benveniste 1966: 117.

Ennek értelmében pusztán arra vagyunk kíváncsiak, a nyelvtörténet számára mi és hogyan kínálja azt a nyelvi anyagot, amelyből különféle eljárások és folyamatok eredményeként adat lesz. Ennek értelmében nem foglalkozik e dolgozat olyan fogalmakkal, s azoknak az adattal való összefüggésével sem, melyek pedig szükségképpen és rendre adódnak, amikor az adatnak mint nyelvészeti fogalomnak a legkülönfélébb megközelítése a téma, azaz alig szól például a nyelvi tény vagy az evidencia fogalmáról.

A témának ezt az erősen lehatárolt voltát nem külső tényezők szabják meg, hanem a következő megfontolások. Bármely nyelvi leírás csak akkor fogadható el, ha mind az adatok, mind pedig a magyarázatok tekintetében megfelel az adekvátsági feltételeknek, azaz képes kimerítően, ellentmondásmentesen leírni és magyarázni a megfigyelt jelenségeket. Az adatok létrehozásának, összeválogatásának és kezelésének módját a leírás célja határozza meg. Az adatokat illetően az adekvátság azt követeli, hogy azoknak mind minőségileg, mind mennyiségileg relevánsaknak kell lenniük, azaz a jelenséget egyrészt kimerítően, másrészt megbízhatóan és hitelesen kell tükrözniük. A jelen szinkroniájának leírásakor ezek a feltételek az ismételt ellenőrzések révén biztosíthatók. Ismételt ellenőrizhetőségen³ nemcsak azt értjük, hogy maguk az adatok ellenőrizhetők és multiplikálhatók mindaddig, ameddig megbízhatóknak és hiteleseknek nem bizonyulnak, hanem azt is, hogy mindazok a nyelvi jelenségek is, amelyekből az adatok absztrahálódnak. Az adattal kapcsolatban tehát a hitelesség és megbízhatóság biztosítékai közé tartozik az ismétlés és az ellenőrzés is. De vajon mi a helyzet a múlt szinkroniájának vagy változási folyamatoknak a leírásakor? Az adatok adekvátsági követelményei ugyanúgy kielégíthetőek? Ha az adatok nyelvi alapját képező nyelvi jelenségek nem ismételhettek és ellenőrizhetők úgy, ahogyan a jelen szinkroniájában – márpedig tudjuk, hogy nem –, akkor vajon ez befolyásolja-e az adatok hitelességét és megbízhatóságát? S vajon mi mindent kell tekintetbe vennie a nyelvtörténésznek ahhoz, hogy adatai adekvát voltát a lehetőségekhez mérten maximálisan biztosítani tudja annak érdekében, hogy a feltárni kívánt múlt leírása ne csupán egyfajta módszertani követelménynek vagy valamely elméleti konstrukció kívánalmainak feleljen meg, s ne csupán elegáns vagy gazdaságos legyen, hanem plauzibilis megállapítások sorozataként a lehető leghűségesebben tükrözze az egykori nyelvi valóságot. Ez utóbbi kérdés megválaszolásához kíván hozzájárulni e dolgozat azzal, hogy nyelvtörténeti és diakrón szempontból, és a jelen szinkroniájával való következetes összevetésben megkísérli áttekinteni a „megnyilatkozás”, a „forrás”, a „hitelesség–reprodukálhatóság–megbízhatóság” és a „rekonstrukció” fogalmait.

Mielőtt azonban megindokolnánk, miért éppen a felsoroltakat tartottuk célszerűnek elemezni, szükségünk van néhány, a dolgozat témájának szempontjából alapvetően fontos fogalom definiálására, illetőleg szempont megjelölésre még akkor is, ha egyikük-másikuk triviálisnak tűnik.⁴ Erre voltaképpen nem csupán az egyértelműség sarkall, hanem – mint láttatni próbáljuk – az is, hogy bemutassuk e fogalmak közötti összefüggéseket, melyek e dolgozat mondanivalója tekintetében elkerülhetetlenek.

³ Ellenőrzésen az adat valamennyi paraméterének ismételt áttekintését értjük, annak minden formai, tartalmi vagy eredetét illető jellemzőjével együtt.

⁴ Igencsak bőséges nyelvtörténeti szakirodalom (is) tárgyalja a dolgozatban sorra veendő fogalmakat, s se szeri, se száma azoknak, amelyek az „adat”, „elsődleges és nem-elsődleges adat”, a „nyelvi jelenség”, a „nyelvi tény”, a „megnyilatkozás” fogalmait következtetlenül alkalmazzák, olykor egy és ugyanazon dolgozaton belül is. Írásom kereteit teljes mértékben szétfeszítenék a rájuk való utalások, nem beszélve kritikájukról, így ettől eltekintek.

1.2 Meghatározások

E dolgozatban – hacsak a megfogalmazás elkerülhetetlenné nem teszi – különbséget teszünk *történeti* és *diakrón* nyelvészet között. Történeti nyelvészetben a „múlt szinkroniájá”-nak feltárását értjük, azaz bármely, a jelen szinkroniáját megelőző szinkrón történeti állapotot. A diakrón nyelvészet tárgya a nyelv változási folyamatainak vizsgálata, amennyiben nem a nyelv rendszerét és használati tulajdonságait, hanem e rendszernek és használati tulajdonságainak a változásait tanulmányozza; ennek értelmében az egyes nyelvek történetét, előtörténetét mint változási folyamatok eredményét tárja fel, a különféle időkben létezett nyelvi állapotokat pedig mint egymással sokszor csak esetlegesen összefüggő változások következményét magyarázza (vö. még Herman 2001: 391).

Ez a dolgozat erőteljesen képviseli azt az elméleti igényű gondolatot, mely szerint a nyelv változása nem azonosítható csupán a nyelv szerkezeti változásával. Minden nyelvi változás előfeltételének a szinkroniában kialakuló és leírható nyelvi változatokat tekintjük. A szinkrón nyelvi változatok létrejöttét a diglosszia általánosan érvényesíthető fogalmával hozzuk összefüggésbe, melynek magyarázatához grammatikai és nyelvhasználati tényezők azonosítására egyaránt szükség van. Primátusa a változás kiindulásának magyarázatában a nyelvhasználati tényezők megváltozásának van.

Változás: valamely nyelvállapotból valamely más nyelvállapotba való áttérés a nyelv szerkezetének és használatának bármely tekintetében. A legkülönbébb szakirodalmakban rendre feltűnő „történeti változás” kifejezés félrevezető, mert feltételez olyan változást is, ami nem történeti. Holott könnyen belátható, hogy minden változás időben megy végbe, s mint ilyen szükségképpen történeti. A változással szemben az innováció nem nevezhető így: nem más, mint valamely (egyéni) változat létrejötte (ehhez vö. Milroy 1992: 184).⁵

A nyelv történeti változása (szemben például Kiparsky 1968: 175 megfogalmazásával) nem diszkontinuus folyamat és nem is modellálható és magyarázható kizárólag egymást követő generációk közötti nyelvelsajátítási folyamatként. Ez igaz még akkor is, ha a változási folyamatot tekintve sokszor szembesülünk – a legkülönbébb okokra visszavezethető – diszkontinuitással (a diszkontinuitás kérdéskörének áttekintéséhez további szakirodalommal l. Joseph & Janda 2003: 74-79).

*Nyelvi jelenségnek*⁶ tekintjük bármilyen (hangzó, jelelt vagy írott) nyelvi tevékenység eredményét. A nyelvi jelenség empirikusan megfigyelhető alapegysége a *megnyilatkozás* (l. 2.1).

Adaton a nyelvi jelenségeknek meghatározott szempontok (elméleti keret, modell stb.) szerint absztrahált, empirikusan nem megfigyelhető, (implicit vagy explicit) állítások formájában prezentált részhalmazát értjük. Az adatok tehát a nyelvi jelenségeknek egy koncepciózusan leírt részhalmazáról megfogalmazott kijelentések összessége. Az adatok inkonzisztensek abban az értelemben, hogy igazságértékük nem állandó,⁷ azaz – tárgyunkra vonatkoztatva – a változási folyamatokra vagy egykori állapotokra vonatkozó ismeretek lehetséges módosulásainak következtében maguk is módosulhatnak, sőt, lánc-szerű átértelmezési folyamatokat is indukálhatnak. A szakirodalom az absztrakció különféle fokozatainak megfelelően gyakran megkülönbözteti az elsődleges, másodlagos stb. adatokat. Ennek egyik lehetséges módjára példa itt Lehmann elgondolása (2002: 12):

⁵ L. még az 1.3 pontban a gyakoriság kapcsán.

⁶ A nyelvi jelenség, adat, evidencia és tény fogalmához l. Kiefer 1985, Kertész & Rákosi 2007; utóbbi további irodalommal.

⁷ Melynek általános okaira vonatkozóan l. Rescher (1976: 15) vagy Kertész & Rákosi (2007: 34).

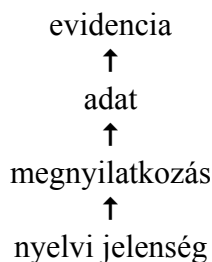
We therefore have to distinguish between primary and secondary linguistic data. Primary linguistic data⁸ are (original or derived) representations of specific speech events with their spatio-temporal coordinates, i.e. of objects with a historical identity. Secondary data are more abstract in some respect. At a first level of abstraction, we get what Lyons (1977: 29-31) calls „system-sentences”. These are sentences in written representation that lack spatio-temporal coordinates and, therefore, a historical identity. They are being used as types rather than as tokens, but come along with a claim of being usable in some actual speech situation, thus, a claim of being potential primary data. Yet more abstract are facts concerning (primary or secondary) data, including metalinguistic statements on properties of speech events or system sentences and higher order generalizations over such properties.

Adatoltságon pedig azt értjük, hogy egy adott nyelvi forma kétséget kizáróan igazolható valamely meghatározott nyelvi változathoz (Campbell & Mixco 2007: 18).

Az adatok alapján megfogalmazott, falszifikálható empirikus kiterjesztések vagy általánosítások az *evidenciák*. Ugyanakkor nemcsak probléma-, hanem elmélet-függők is. Továbbá nemcsak elméleti elgondolások igazolása, hanem ilyen összefüggések felismerése is a szerepük.⁹

A nyelvi jelenség, a megnyilatkozás, az adat és az evidencia az absztrakció különféle szintjeit képviseli. A nyelvi jelenség, a maga empirikus megtapasztalhatóságában látszólag kívül esik ezen a kereten, az evidencia viszont az absztrakció legmagasabb fokát képviseli:

(1)

Fentebb azt mondtuk, hogy bármely nyelvi leírás csak akkor fogadható el, ha megbízható és hiteles adatokon nyugszik. Kérdés tehát, hogy az (1)-ben modellált absztrakciós hierarchiában az adathoz képest kevésbé absztrakt szintek megbízhatósági és hitelességi foka van-e befolyással az adat megbízhatóságára és hitelességére, s még tovább: az adatok evidenciális státuszát hogyan érinti mindez? E dolgozat, szándéka szerint tehát arra próbál rámutatni, hogy a nyelvtörténetben és a diakroniában milyen tényezők vannak befolyással az adatok megbízhatóságára és hitelességére: vajon függ-e a megnyilatkozás megbízhatóságától, illetőleg vannak-e még olyan tényezők az (1)-ben bemutatottakon kívül, amelyek szerepet játszanak e kérdésben.

Az, hogy az adatok eltérhetnek megbízhatóságuk vagy plauzibilitásuk mértékében, nem jelenti, hogy hibásak vagy rosszak lennének. Rossz vagy hibás adatról akkor érdemes beszélni, amikor valamilyen módszertani hiba, inadekvát anyagkezelés következtében téves, félrevezető kijelentéseként posztulálódnak. Egyetértünk tehát azzal a felfogással (Joseph & Janda 2003: 14), mely szerint a különféle, de nem valamely hibás absztrakciós folyamat, hanem például töredékes adatoltság miatt elégtelennek bizonyuló adatot célszerűbb inkább kevésbé megbízhatónak nevezni. E dolgozatban tehát a „kevesbé megbízható” vagy „megbízhatatlan” jelzők soha nem elítélő értékítéletek, hanem a bizonyosságra, vagy annak mértékére utalnak.

⁸ E dolgozat felfogása szerint ezek a megnyilatkozások; l. részletesen a 2. pontot.

⁹ Az „evidencia” fogalmának ez a definíciója bizonyos értelemben különbözik az általánosan használttól.

Az inadekvát, s ezért hibás adatokat eredményezhető módszertani lépésekkel kapcsolatban – de persze attól függetlenül is – szükséges egy, nézetünk szerint alapvetően fontos elvi megállapítást tennünk. A nyelvtörténeti és diakrón leírásokban nincs feltétlen egyetértés a nyelvi jelenségek vizsgálatának primátusát illetően. Abban a tekintetben tehát, hogy mindenek előtt és első sorban a nyelvi jelenségekből absztrahált adatok azok, amelyek egyfelől reprezentálják, másfelől utalásokat hordoznak magukban arra, hogy milyen, utóbb akár elméletekben is modellálható mechanizmusok szerint változik a nyelv, és nem megfordítva. Éppen ezért érdemes itt e nézetnek Fischertől (2007b: 271) megfogalmazott (Lightfoot-tal vitázó) változatát is idéznünk:

Thus, in my view, the study of physical, written data should provide us with hints as to what causes variation and change, hints about the mechanisms that play a role in change; hints about what speakers do, what (and why) they make changes. *From all these hints, a theory of how language works should be built up, and this theory should not a priori coincide with any theory set up by other subdisciplines; i.e. all subfields of linguistics should observe a certain measure of independence. Other areas of linguistics may also provide hints on another (more abstract) level, which may feed our imagination as researchers, but these hints should be tested on the historical facts* [kiemelés tőlem – B.-N. M.].

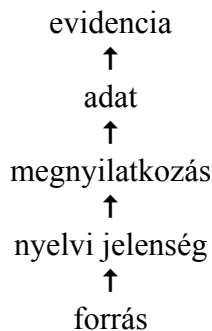
1.3 A tárgyalandó fogalmak kiválasztásának indoklása

Fentebb már kimondtuk, hogy e dolgozat a következő fogalmaknak a nyelvtörténeti adattal való összefüggését fogja megvizsgálni: megnyilatkozás, forrás, hitelesség–reprodukálhatóság–megbízhatóság, rekonstrukció. A következőkben indokolnunk kell, miért éppen ezekre esett a választás.

Az (1) alatti ábrában az adathoz alacsonyabb absztrakciós szinten a megnyilatkozás és a nyelvi jelenség áll. A nyelvi jelenségek, illetőleg a megnyilatkozások mennyiségi és minőségi (értsd: megbízhatósági) tulajdonságai jelentős mértékben befolyással vannak az adat megbízhatóságára. Mégpedig olyan mértékben, hogy az esetek túlnyomó többségében egy kevésbé megbízható jelenség még a legadekvátabb és legkörültekintőbb módszertani eljárásokkal sem tehető minden kétséget kizáróan megbízhatóvá. Ezt az állításunkat azonban csak abban az esetben tudjuk igazolni, hogy ha röviden is, de külön foglalkozunk a megbízhatósággal szorosan összefüggő hitelesség és reprodukálhatóság kérdésével a nyelvtörténetben (l.4).

Minden nyelvi jelenség valamiként megfigyelhető, azaz minden nyelvi jelenségnek kell hogy legyen valamilyen forrása. Külön érvelés nélkül is belátható, hogy az adat önmagában nem azonos a forrás valamely elemével, hanem absztrakciók eredménye, hiszen például valamely videofelvétel, ami egy nyelvi jelenség reprezentációja, önmagában még nem adat, hanem a kutatás során válhatik azzá. Ám tekintettel arra, hogy a forrás kiválasztását a vizsgálat célja határozza meg, már maga a forrás is egyfajta absztrakció eredménye. Ennek értelmében az (1) alatti ábra így módosul:

(2)

A nyelvtörténetben a források (l. a 3. pontban) egy sor tekintetében különböznek a jelenszinkroniájának forrásaitól, s értelemszerűen ugyancsak hatással vannak az adatokra, mégpedig meghatározó mértékben. „Az adatok megbízhatóságát kezdetben forrásuk megbízhatósága határozza meg. Minél megbízhatóbb forrásból származik az adat, annál magasabb plauzibilitási értéket tulajdoníthatunk neki” (Kertész & Rákosi 2007: 64). Ennek értelmében vizsgálnunk kell tehát mindazon tényezőket, amelyek a forrásokat, azok megbízhatóságát jellemzik. Mert igaz ugyan, hogy a különféle módokon és eszközökkel absztrahált nyelvi adatok képezik a nyelvtörténeti ismeret alapját, mint ahogyan igaz az is, hogy létrejöttüknek vagy eltűnésüknek a magyarázatához a nyelvésznek kellő mérlegelés alapján be kell vetnie mindazokat az ismereteket, amelyeket a különféle elméletek vagy modellek kínálnak számára, mindezen megközelítések azonban semmi esetre sem helyettesíthetik azokat az adatokat, amelyeket a források elemzése eredményeként nyerhet.

[...] egy-egy tudományterületen [...] kialakulhat a források megbízhatóságának egy olyan rangsora, [...] amely standarddá válva döntő mértékben, sőt esetleg automatikusan meghatározza azoknak a kijelentéseknek a plauzibilitását, amelyeket e források alapján ítélnék meg (Kertész & Rákosi 2008: 111).

E dolgozat arra próbál rávilágítani, hogy ilyen rangsor elvben a nyelvtörténetben és a diakroniában legfeljebb egyetlen forrástípuson *belül* alakulhat ki, forrástípusok között azonban nem, lévén hogy csupán egyetlen forrástípus áll a rendelkezésére: „The historical linguist has only one firm source of knowledge and that is the historical documents” (Fischer 2007b: 270).

Amiként az adatok nem azonosak a források egyetlen elemével sem, úgy nem azonosak a megnyilatkozások egyetlen elemével sem. A megnyilatkozás (l. a 2. pontban) az adat legközvetlenebb (módszertani) előzménye, az absztrakció tekintetében a közbünső fázist képviselve a forrás, nyelvi jelenség és az adat között. A megnyilatkozásban mutatkozik meg a legpregnansabban a jelen szinkroniájának és a történeti szinkroniának a különbsége az adat megközelíthetőségét illetően, benne tárulnak fel mindazok a tulajdonságok, amelyekre hivatkozva a nyelvtörténet és a diakronia a maga állításainak bizonyos vagy kevésbé bizonyos voltát indokolja. A megnyilatkozás figyelmen kívül hagyása az adathoz vezető út feltárásában könnyen azzal a következménnyel járhat, hogy egyszerűen nem fogható meg az átmenet a forrástól közvetített nyelvi jelenségek és az adatok között. E dolgozat egyik legfontosabb feladatának a megnyilatkozások nyelvtörténeti és diakrón szempontú elemzését tekinti (l. 2).

A források, a nyelvi jelenségek és a megnyilatkozások nyelvtörténeti szempontú jellemzésével e dolgozat egyszersmind felmutatni igyekszik azt is, hogy milyen választási lehetőségek vagy kényszerek sorozatában valósul meg az adatok absztrakciója, az evidenciák megfogalmazása, de legfőbbképp azt, hogy a (3)-ban felállított hierarchia minden egyes fokozatához valamilyen plauzibilitási érték rendelendő szükségképpen annak érdekében, hogy a végeredmény maga a lehetőség szerinti legmagasabb plauzibilitási értéket kapja.

A rekonstrukció fogalmának elemzése (l. az 5. pontot) nem csupán azért alapvetően lényeges, mert a diakronia, de az esetek többségében a történeti nyelvészet sem lehet meg az alkalmazása nélkül, hanem még a következők miatt is. Egyrészt szükséges az adatokhoz való viszonyának a meghatározása, tehát az, hogy kimondjuk: mind a történeti, mind pedig a diakrón rekonstrukció adatokon alapul (azaz nem nyelvi jelenségeken vagy megnyilatkozásokon), miközben ő maga is eredményként adatokat hoz létre, másrészt meg azért, mert vele kapcsolatban merül fel igen artikuláltan annak a kérdése, hogy a jelenben megfigyelhető nyelvi rendszerek (részrendszerek, azok összetevői, tulajdonságai stb.) szolgálhatnak-e kizárólagos hivatkozásul a múlt szinkroniáinak vagy változási folyamatainak a bizonyítására.

Mind a megnyilatkozások, mind a források tárgyalása a jelen szinkroniájával való módszeres összevetésben történik e dolgozatban, s ezek az összevetések elkerülhetetlenül előhívják a megbízhatóság, bizonyosság problematikáját. Azaz, ha röviden is, ki kell tennünk annak tisztázására, hogy alapvetően mik határozzák meg az adat megbízhatóságát, illetőleg hiteles voltát (l. a 4. pontban).

Ha most – igaz: több, mint sematikusan – azt a lépés-sorozatot tekintjük, amelyik (a kutatási célkitűzés megfogalmazódását követően) az adatokhoz, majd evidenciák megfogalmazásához vezet, a következő főbb módszertani fázisokkal lehet számolnunk:

(3)

i.	a filológiai ¹⁰ (forrás-feltáró és -magyarázó) fázis
ii.	a nyelvi jelenségeket számbavevő fázis
iii.	(az előbbiekből) a megnyilatkozásokat kiszűrő fázis
iv.	(az előbbiekből) az adatokat absztraháló (rekonstruáló ¹¹) fázis
v.	az adatokat elemző, összehasonlító fázis
vi.	(az előbbiekre alapozva) valamely egykori történeti állapotot rekonstruáló/leíró fázis
vii.	(az előbbieknél akár folytatásaként) valamely megelőző vagy követő történeti állapottal való összehasonlítás és ennek eredményeként valamely változási folyamatot rekonstruáló (levezető) és magyarázó fázis

E dolgozat a fentiek közül a kiemelték jobb megértéséhez kíván hozzájárulni, mégpedig *vi.* és *vii.* esetében a hitelesség, a reprodukálhatóság és a megbízhatóság, valamint a rekonstrukció fogalmainak nyelvtörténeti-diakrón aspektusú jellemzésével.

1.4 A dolgozat felépítése

E bevezetést követően először a megnyilatkozásokat jellemző leírás következik (2.), majd – egy alacsonyabb absztrakciós szintre visszalépve – a nyelvtörténeti források tárgyi és tartalmi jellemzése (3.). Ezt követően a hitelesség, a reprodukálhatóság és a megbízhatóság kérdésére tér ki (4.) mint olyanokra, amelyek a források, a nyelvi jelenségek és a megnyilatkozások tekintetében egyaránt befolyásolják vagy meghatározzák az adat, az evidencia vagy a plauzibilitás milyenségét. Az előbbi fogalmakkal összefüggésben, de az adat szempontjából (is) tárgyalja végül a rekonstrukció fogalmát (5.), különös tekintettel az uniformitás elvének érvényesíthetőségére. Az Összefoglalás (6.) röviden számot ad az egyes fogalmakra vonatkozó legfőbb állításokról a plauzibilitásra való tekintettel.¹²

¹⁰ Filológián e dolgozatban a nyelvemlékek szövegeinek elemzését és interpretációját értjük, mely előfeltétele annak, hogy érvényes nyelvészeti információhoz juthassunk.

¹¹ Ti. nyelvemlékekkel nem rendelkező nyelvek esetében, illetőleg olyankor, ha azt az írott adatok kiegészítésre szorulnak valamely tekintetben.

¹² A dolgozat irodalomjegyzéke csakis és kizárólag olyan munkákat sorakoztat fel, amelyekre a dolgozatban valamilyen összefüggésben hivatkozás történik.

2 A nyelvi jelenség és a megnyilatkozás

E rész a következőket fejt ki: a nyelvtörténeti adatok megismerhetőségének mérlegelésekor nem lehetséges pusztán az adatokra magukra koncentrálnunk. Megismerésük lehetőségét ugyanis döntően két tényező határozza meg: elsősorban azoknak a nyelvi jelenségeknek a megismerhetősége, amelyekből az adatok absztrahálódnak, másodsorban azok a módszertani eljárások, amelyekkel a nyelvi jelenségek és az adatok kezelhetők. A továbbiakban először meghatározzuk a megnyilatkozás fogalmát és jellemzzük a következő szempontok szerint: a megnyilatkozás szóbeli és írásbeli jellemzői; az írott megnyilatkozások mint a nyelvtörténet jelenség együttese; a jelen-szinkroniájának összevetése a múlt béli közlő, címzett, kommunikatív szituáció, közlés és parajelenségeinek megismerhetősége szerint. Külön szólnunk a mennyiségi jellemzőkről. A konklúzió: a nyelvtörténetben a megnyilatkozásokat tartalmazó nyelvi jelenségek véges számúak, fragmentálisak és szelektált típusú megnyilatkozás-típusok megismerését engedik csak meg.

A nyelvtörténeti adat sajátosságainak felderítése során szembesülnünk kell azzal a tapasztalattal, hogy a jelen-szinkroniájára jellemző adatokhoz viszonyítva jóval gyakrabban mutatkoznak megbízhatatlanoknak. Azaz biztos, kategorikus állítások megfogalmazását kevésbé vagy egyáltalán nem teszik lehetővé. Az okok elemzése azt mutatja, hogy a megbízhatatlanság első sorban nem az adatokból önmagukból, az alkalmazott módszerekből vagy az elméleti megközelítésekből erednek, hanem a kutatásnak egy megelőző fázisában gyökereznek. Ha igaznak fogadjuk el, hogy az adat a nyelvi jelenségeknek egy koncepciózusan kiválasztott és leírt részhalma, illetőleg a róluk megfogalmazott kijelentések összessége, akkor azt kell mondanunk, hogy a nyelvtörténeti adatok nem jelentéktelen részének viszonylag megbízhatatlan volta a nyelvtörténet rendelkezésére álló nyelvi jelenségek korlátozottan megismerhető voltából fakad. Az alábbiakban tehát azt kíséreljük meg áttekinteni, milyen körülményekből adódik a nyelvi jelenségek korlátozott megismerhetősége. Előre vetendő, hogy a nyelvi jelenségek tárgyalása elkülönítendő a nyelvi források tárgyalásától még akkor is, ha – miként látni fogjuk – az átfedések egyes pontokon elkerülhetetlenek. A nyelvi jelenség és a megnyilatkozás egymáshoz való viszonyából fogunk kiindulni (2.1), majd először azt tekintjük, megismerhetőség tekintetében mi jellemzi a megnyilatkozást a jelen-szinkroniájában (2.2), majd pedig a diakroniában (2.3).

2.1 A nyelvi jelenségek

A nyelvi tevékenység hangzó vagy vizuális nyelvi jelek közvetítése. A vizuális nyelvi jelek vagy grafikusán rögzítettek, s eredményük az írott szöveg, vagy pedig (főként) manuális gesztusokkal közvetítődnek, s eredményük a jelnyelv. Az, hogy a nyelvi tevékenységnek mi az alapegysége, nem szűnő eszmecserek tárgya. E dolgozatban a megnyilatkozást tekintjük annak (Péter 1986), melyen ezúttal egyaránt értjük magát a nyelvi tevékenységet, azaz a folyamatot és annak eredményét is.

A megnyilatkozásnak nincs egyetlen, kimerítő nyelvészeti meghatározása, a definíció függ a megközelítés módjától. Fonetikai értelemben például megnyilatkozás az a beszédegység, amit szünet-határok vesznek körül, de a pragmatikai vagy diskurzuselemzésekben a beszédalanyok váltakozása, illetőleg a dialógus-fordulat számít megnyilatkozásoknak stb. (l. még Halliday 1976, Chafe 1993, Gumperz & Berenz 1993, Crystal 2008: 505-506). A definícióváltozatok áttekintését mellőzve, s a funkcionális és pragmatikai aspektusokat figyelembe véve itt most a következőhöz tartjuk magunkat: megnyilatkozás az a tetszőleges hosszúságú

közlésegység, amelyet szünet határol, s amelynek írásbeli (grafikus) reprezentációja az írott szöveg, továbbá

a stretch of speech about which no assumptions have been made in terms of linguistic theory (as opposed to the notion of sentence, which receives its definition from a theory of grammar). In principle, it is a physically definable, behavioural unit, capable of definition in everyday terms (Crystal 2008: 505).

A megnyilatkozás tehát a hangzó vagy írott közlés eredménye, mely lehet monologikus vagy a dialogikus.¹³ Akár hangzó, akár írott változatról van szó, a megnyilatkozás komponensei a következők: a közlés résztvevői (közlő, címzett), a közlési helyzet, a közlési tevékenység, a közlés eredménye („nyilatkozat”). A beszéd- vagy írástevékenységben realizálódó megnyilatkozás a tudomány számára tanulmányozható, empirikusan közvetlenül megfigyelhető vagy azzá tehető episztemikus entitás.

2.2 *A hangzó és az írott megnyilatkozás*

A nyelvi leírás eltérő szempontrendszer szerint közelít a hangzó és az írott nyelvhez,¹⁴ ám mindkét esetben tekintetbe kell vennie a fenti komponenseket. A nyelvtörténeti adat jellemzőiről értekezve a hangzó és az írott megnyilatkozás megkülönböztetésére azért lesz szükség, mert a nyelvtörténetnek (elvben) valamennyi létező nyelvi változatot elemeznie kell, s mert a hang- és képrögzítés korszakát megelőző időkből egyedül az írásban rögzített megnyilatkozások vizsgálhatók, a rögzítettség kétféleségéből adódó eltérésekről számot kell adnia. Tekintettel arra, hogy a nem-írásban rögzített megnyilatkozások a 21. század elején még összehasonlíthatatlanul alacsonyabb számúak, mint az írásban rögzítettek, egyszersmind azt is ki kell mondanunk, hogy a nyelvtörténetben a megnyilatkozásoknak túlnyomórészt írott tulajdonságaival kell számolnunk, aminek megvannak a maga következményei az adatokat illetően is.

A hangzó és az írott változatok közötti különbségek a jelen-szinkroniájában vizsgálhatók a komponensek jellege és megismerhetősége szempontjából, valamint kvantitatív szempontból. Az előbbieket illetően Wachek (1989) és Linell (2005: 17-28) alapján a következőkre juthatunk. Hangzó megnyilatkozás esetében a résztvevők: a beszélő és a hallgató. Egyes megnyilatkozás típusokat leszámítva (magányos monológ, a távközlés néhány típusa) a partnerek közvetlen interakcióban vannak egymással. Ha elsődleges (azaz nem korábban rögzített) hangzó megnyilatkozásról van szó, a beszélő és a hallgató azonos időben, egyazon térben együtt van jelen. A távközlés megvalósulásával az azonos térbeliség az interakciónak nem feltétele, de a képtovábbító rendszerek lehetővé teszik, hogy a kommunikációban a megnyilatkozások kísérőjelenségeit a beszédpartnerek valós időben megtapasztalhassák, azaz a beszédhelyzet a résztvevők számára közös élmény. Az azonos tér- és időbeli együttlét biztosítja, hogy a kommunikációs partnerek észlelhessék a hangzó beszéd szupraszegmentális jellemzőit (intonáció, hangsúly, szünet stb.), dinamikáját és hangerejét, továbbá megfigyelhessék a megnyilatkozások kinetikus kísérőjelenségeit, a gesztusokat és a mimikát mint in-

¹³ A megnyilatkozások sorozatára s egymáshoz való viszonyára l. Verschueren 1999: 75-82, 131-134.

¹⁴ E helyt nem térünk ki mindazokra a nézetkülönbségekre, melyek legalábbis a következő kérdések köré csoportosíthatók: i. az írott nyelv vajon csupán a beszélt nyelv lenyomata, s nincs attól független, önálló létjogosultsága? ii. az írott nyelv vajon a nyelvészeti kutatások egyedül érdemleges alapja? – s e nézet művelődéstörténeti okai, iii. mik a beszélt nyelvi változatok háttérbe szorulásának okai a grammatikai elméletalkotások tekintetében.

formációhordozó jelenségeket,¹⁵ melyek ugyancsak a hangzó megnyilatkozás komponensei közé tartoznak. Az egyidejű, hangzó kommunikációban a közlés lehet kevésbé explicit, hiszen a közös szituáció egyértelműsít egy sor olyan részletet, amelyekre egyébként a partnereknek utalniuk kellene (ha fontosnak minősítik a közlés szempontjából). Az azonos idejű hangzó kommunikáció lehetővé teszi az azonnali reakciókat, viszont nem teszi lehetővé a megnyilatkozás egészének vagy részleteinek törlését, avagy tartalmi, szerkezeti, grammatikai megváltoztatását: a módosítások csak időben egymást követve hozhatók létre, az előzmények törlése nélkül; a közlés megformáltsága spontán.

Az írott megnyilatkozás esetében a résztvevők: az író és az olvasó. Az írott beszélt nyelv megnyilatkozás-típusaitól (sms, elektronikus csevegés, e-mail) eltekintve a partnerek nincsenek közvetlen interakcióban egymással, interakciónk közvetett. A megnyilatkozások keletkezésének és befogadásának ideje nem azonos, s így elmarad az azonnali reakciók lehetősége. Az író és az olvasó nincs egyazon időben és helyen együtt jelen, tehát a kommunikációs helyzet nem azonos és nem közös élmény. Lévén írott szövegről szó, mindaz, ami a közlés hangzó (szupraszegmentumok stb.) vagy kinetikus kísérőjelensége, ugyancsak elmarad; ezek nem komponensei az írott megnyilatkozásoknak. Az írásbeli kommunikáció során a közlés lehet explicitebb, mert közöl olyan körülményeket is, amelyek a közvetlen kommunikációban eleve adóttak, azaz maga a szöveg mintegy belső információként tudósít a közlésbeli helyzetről. Ilyen információkat tartalmazhatnak – külső információkként – más források is, amikor például egy szöveg keletkezési körülményeit írják le. Az írott megnyilatkozás tartalmi, szerkezeti, grammatikai megformáltsága tetszés szerint módosítható úgy, hogy a partner, az olvasó, már csak a végeredményt ismeri meg, azaz a szöveg tervezett. A végeredmény pedig olyan eltéréseket mutat a beszélt nyelvtől, hogy az a tudomány számára indokoltá tette a beszélt és írott nyelvi változatok megkülönböztetésének kutatását; a vonatkozó eredményeket a nyelvtörténetnek be kell építenie eszköztárába.

A jelen-szinkroniájában a megnyilatkozások esetében a bemutatott komponensek – a partnerek, a szituáció és a tevékenység a kísérőjelenségekkel együtt – megismerhetők, azonosíthatók (elvileg csak extrém esetekben maradnak homályban). A nyelvi elemzés célja, illetőleg módszerei határozzák meg, hogy közülük melyek hagyandók figyelmen kívül, azaz a leírásoknak nem kell tekintettel lenniük az összes mozzanatra. A szociolingvisztika például nem engedheti meg magának, hogy figyelmen kívül hagyja a megnyilatkozó szociológiai paramétereit, de valamely nyelv fonológiai rendszerének felállításakor mindezekre már nem feltétlenül kell tekintettel lenni. Érvelni fogunk amellet, hogy a történeti nyelvészetben miért nem lehetséges a felsorolt komponensek egyikének a figyelmen kívül hagyása sem. A hangzó és írott megnyilatkozásoknak vannak továbbá lényeges mennyiségi jellemzői: számuk annyi, amennyit egy adott időpillanatban az azonos nyelvi változatot beszélők összessége létre tud hozni (kevésbé szigorúan fogalmazva: végtelen számúak), s mindezek tetejébe a kutatás számára elvileg még ismételhetők is. Másként fogalmazva: a jelen-szinkroniájának nyelvésze nyitott megnyilatkozás-halmazt közelít meg, olyat, amelynek komponensei azonosíthatók és valós időben közvetlenül megfigyelhetők.¹⁶ Lássuk most, miből merít a nyelvtörténész.

¹⁵ Melyek lehetnek az emocionalitás kifejezői is; az emocionalitás kifejeződése történhetik konceptualizált és nem-konceptualizált módon, s ez utóbbinak megvannak a nyomai az írott szövegekben, mely kérdéssel azonban itt nem foglalkozunk, de vö. Foolen 1997.

¹⁶ Amivel persze egyáltalán nem azt akarjuk állítani, hogy munkája ettől könnyedebbé váljék.

2.3 A megnyilatkozás a történetiségben

Nyelvtörténeti közhely, hogy az adatokat, illetőleg az azok bázisát képező nyelvi jelenségeket a nyelvtörténész vagy találja, vagy maga hozza létre, amiként az is, hogy munkájának jóval jelentősebb részét teszi ki a nyelvi jelenségek utáni kutakodás, mint más diszciplínákban. A megnyilatkozás a nyelvtörténész számára ugyanis nem úgy áll rendelkezésre, ahogyan az a jelen-szinkroniájának nyelvi állapotát leíró számára rendelkezésre áll. Ennek oka elsősorban nem az, hogy időutazás hiányában nem szembesülhet a közlővel, hanem inkább az, hogy egyrészt az esetek messze túlnyomó részében a megnyilatkozásnak nem minden komponense azonosítható, másrészt pedig a megnyilatkozások korlátozott számúak és nem ismételhetők. Mindezen információk mind mennyiségileg, mind minőségileg nagyban eltérnek egymástól nyelvenként, illetőleg nyelvi változatokként és a megnyilatkozás korát illetően is.

2.3.1 A hangzó megnyilatkozások – melyek történeti tekintetben szükségképpen csakis rögzítettek lehetnek – nyelvtörténeti tanulmányozhatóságáról csak nagyon kevés a tapasztalatunk, alig 35-40 évre visszamenő. Ráadásul a szociolingvisztikának köszönhetjük még akkor is, ha a kezdeményező alapvetés a nyelvtörténet aspektusából indult (Weinreich, Labov & Herzog 1968). Az ok kézenfekvő: a legkorábbi, emberi hangot rögzítő felvétel 1860-ból származik (Marco 1993: 615),¹⁷ azaz mindössze 150 éve „hallható a múlt”, ám a nyelvészeti szempontból elemezhető vagy elemezhetővé tett hangfelvételek legkorábban a 19. század végéről állnak rendelkezésre. Erősen kérdéses azonban, hogy mennyiben nyújtanak többet a nyelvtörténet számára akkor, amikor csupán meglehetősen szelektált, esetleges és szerény számú jelenség megfigyelését vagy összevetését engedik meg (ehhez l. még Hockett 1985: 318). Nem így azonban a közelmúlt évtizedeinek tervezett szociolingvisztikai interjúi, korpuszai esetében, amelyekben a megnyilatkozások komponensei azonosíthatók, s idő múltával ismételhetőek, azaz megadják az összevetés lehetőségét. (A változások lefolyásának felderítésére vonatkozó módszerekre l. pl. Labov 1963, Trudgill 1988, Bailey 2002, Tillery & Bailey 2003.) Hasonló lehetőségekkel kecsegtetnek a nyelvi dokumentáció¹⁸ céljából rögzített, lejegyzett és nyelvészetiileg annotált megnyilatkozások, melyek „külső” információkat is tartalmaznak a kommunikációs szituációról (pl. Hill 2006). Ezekben az esetekben tehát (különösen ha képi dokumentáció is rendelkezésre áll) a megnyilatkozások elemzésének és értékelésének lehetősége első pillantásra mintha megegyeznék a jelen-szinkroniájának tanulmányozhatóságával – aligha túlbecsülhető perspektíva a nyelvtörténet számára. Ám még ezeknek a „nyersanyagoknak” az esetében sem mondható, hogy a nyelvtörténész merítési bázisa megegyező lenne a jelen-szinkroniáját leíró nyelvészével. Nézzük bár a dialektológia, a szociolingvisztika vagy a nyelvi dokumentáció aspektusából a kérdést (hiszen a nyelvtörténész innen várhatja valamely tudományos koncepció alapján létrehozott, azaz nem esetlegesen létrejött forrásait), a rögzített hangzó és képi megnyilatkozások nem egy nyelvet vagy nyelvi változatot reprezentálnak, hanem kommunikációs események szelektált sorát (Schultze & Berndt 2006: 213). A szelekció motivációs tényezőit azonban a gyűjtés célja és az objektív lehetőségek (pl. a beszélői közösség hozzáférhetősége, a kommunikációs esemény és szituáció reprezentatív volta, a nyelvi változat szerkezeti-grammatikai reprezentativitása – l. még Himmelmann 1998) határozzák meg, amelyek csak szerencsés esetekben esnek egybe a nyelvtörténész szempontjaival. Mindezek alapján tehát ki kell mondanunk, hogy a nyelvtörténet számára

¹⁷ Az Au Clair de la Lune kezdetű francia népdalt női hang énekli, a felvétel 10 másodperces.

¹⁸ A nyelvi dokumentáció eddig soha nem tapasztalt kiszélesedését triviálisan magyarázza a veszélyeztetett nyelvek, nyelvi változatok számának rohamos növekedése. Esetükben az ismételhetőség, illetőleg összevetés vagy egyáltalán nem lehetséges vagy csak igen korlátozottan adódó.

adódó megnyilatkozás-halmazok még akkor sem lehetnek minden tekintetben egyenlők a jelen-szinkroniájából meríthetőkkel, ha a legkorszerűbb hang- és képrögzítési eljárások bevetésével készülnek: a megnyilatkozás-halmaz nem nyitott, (ismételt terepmunka révén) ugyan részben ismételhettek, de komponensei nem minden esetben figyelhetők meg közvetlenül.

2.3.2 A 21. század elején a nyelvtörténész tehát az esetek messze elsöprő többségében írott anyagra támaszkodik még akkor is, ha nem több száz vagy ezer éves nyelvállapotokat kutat. Olyan nyelveket, illetőleg nyelvi változatokat kell tehát leírnia, amelyek Fleischmann (2000) meghatározásával élve, valójában *szövegnyelvek*. E dolgozatban ismételten hivatkoznunk kell arra a tényre, hogy a nyelvtörténet korlátozott számú, terjedelmű és sokszor csak töredékes (azaz nem teljes vagy annak szánt) szövegekkel dolgozik. E szövegeket az adott korszak írástudói hozták létre vagy másolták újra és újra, azaz a beszélői közösség olyan tagjai, akik – az „általános” írástudás elterjedéséig, mely persze csupán egyes kultúrákra jellemző – ezzel a kivételes tudással rendelkeztek, s amit az alábbiakban a diglossia kapcsán még főlemlítünk (3.1.1). Mindebből pedig csak az következik, hogy (a különféle helyeken és különféle korszakokban kialakult, és valamilyen mértékben követendővé tett helyesírási szabályzatok megjelenéséig) a leírt szövegek az írástudók nyelvváltozatát reprezentálják, mégpedig azon a meg lehetőségen változatos módon, ahogyan azt írásmódok ránk hagyományozták. Valójában tehát a nyelvtörténész az írástudók idiolektusát tanulmányozza, és nem *a* nyelvet (jelentsen ez utóbbi bármit is). Azaz mindazok az állítások, amelyek a fenti értelemben vett szövegnyelvekre vonatkozóan fogalmaznak meg bármit is, igen erőteljes általánosítások, hiszen a jelen szinkroniájához mérten összehasonlíthatatlanul kevesebb megnyilatkozás alapján hozzák meg következtetéseiket. Ennek pedig komoly következményei vannak a nyelvek történeti leírasi módszereire vonatkozóan is (l. még 3.1.1).

A fent elmondottak értelmében a nyelvtörténésznek az írott nyelvi változatok ismerveivel kell számolnia, azaz az elemzés során mint szöveghez kell viszonyulnia ahhoz az anyaghoz, amelyet megnyilatkozások soraként azonosít, s amelyből adatait absztrahálja. Csakhogy az írott szöveg keletkezési módjától függ, vajon lehet-e eleve írott nyelvi változatnak tekinteni vagy sem. Ugyanis nagyjában és egészében kétféle írott nyelvi változattal számolhatunk: olyannal, amelyet eredetileg is írott szöveggé hoztak létre és olyannal, amely írott, lejegyzett változata valamely elhangzott szövegnek. Márpedig a kinyerhető adatok tekintetében (is) lényeges különbségek adódnak e kétféleségből. Az eleve írásban rögzített szövegekre valóban érvényesíthető az a megállapítás, hogy a megnyilatkozások írott változatait képviselik (legyenek azok bár krónikák, oklevelek, filozófiai traktátusok vagy vallásos szövegek stb.). Az ún. másodlagosan lejegyzett szövegek¹⁹ esetében azonban felvetődik a kérdés, vajon azok *még* megnyilatkozás-halmazok-e vagy *már* adatok. A probléma a nyelvtörténeti adat tekintetében annyira lényeges, hogy részletesebben is érdemes megvizsgálnunk (megjegyzés, hogy egyik-másik ponton nem csupán a nyelvtörténet vonatkozásában van relevanciája).

A hangzó közlés írásbeli rögzítése a lejegyzés célja szerint legalábbis két csoportra osztható. Az egyikbe azok a szövegek sorolhatók, amelyeket nem tudományos céllal rögzítettek, hanem valamely szóbeli esemény egyéb célú megörökítése szándékával. Ezeknek legtipikusabb példái a történetiségben a peres jegyzőkönyvek, amelyekben a bírósági tárgyalás során megszólalóktól (a bíróság tagjaitól, a vádlottaktól, a tanúktól) mondottakat a mindenkori jogalkotási szabályok értelmében dokumentálni kell. Ez a jegyző-funkciójú szereplő feladata. Itt eltekintve attól a nagyon is lényeges kérdéstől, hogy a hangzó beszéd lejegyzésének mikéntjét,

¹⁹ Talán nem fölösleges figyelmeztetnünk arra, hogy *másodlagosan lejegyzett* szövegen nem *másolt* szövegeket értünk. Ez utóbbiakról még külön szólunk a források kapcsán.

illetőleg a fennmaradt szöveget milyen módon befolyásolják a lejegyzés körülményei vagy a jegyző maga (pl. a jegyző eltérő nyelvváltozata, dialektusa tükröződik-e a tőle lejegyzettekben vagy sem), a szereplők megnyilatkozásai sokkal inkább képviselik az adott nyelv beszélt változatát, mint az írottat (ezért nem véletlen, hogy a beszélt nyelvi változatok történeti vizsgálatának elsőrendű forrásai közé tartoznak a peres iratok, pl. Archer 2007, Németh 2008). Az elmondottak azonban akkor válnak jelentőségteljessé, ha szemügyre vesszük azokat a lejegyzett szövegeket, amelyeket tudományos céllal írtak le. A hangrögzítés kora előtt a te-repmunkás közvetlenül a közlőtől jegyezte le a szöveget, az utóbbi évtizedekben a hang- vagy audiovizuális rögzítéssel felvett anyagot jegyzi le.²⁰ Szerencsés esetekben, ha valamilyen szövegrészlettel nem boldogul vagy nem bizonyos a hallottakban, utólagosan még konzultálhat is a közlővel. Ám egészen világos, hogy ahhoz, hogy transzkripciót készíthessen, a hangzó szöveget nemcsak megértenie kell, hanem valamilyen mértékben értelmeznie is. Azonosítania kell a szupraszegmentális jellemzők közül mindenek előtt a szünetet és az intonációt, azaz a közlésfolyamat tagolnia kell a lejegyzés során, illetőleg eredményeképp. A lejegyzés módját természetesen az elemzés célja határozza meg, a vonatkozó szakirodalom pedig az utóbbi időkben egyre gazdagabb,²¹ és erőfeszítések irányulnak arra, hogy a transzkripció a lehető legobjektívabb legyen (különösen a konverzáció elemzésre irányuló kutatásokban). Csakhogy mindezen tiszteletre méltó erőfeszítések ellenére is úgy áll a helyzet, hogy az objektív transzkripció csupán mítosz (vö. Green, Franquiz & Dixon 1997), a lejegyzett szöveg a kutató *adatait* képviseli, mégpedig azért, mert a lejegyzés maga elméleti célokat tükröző szelektív folyamat (Ochs 1979: 44).²² Az eszközfontika, már ti. ha vannak felvételek, komoly segítség az objektivitás megközelítésében, ám a kompetenciájába tartozó jelenségek egyértelműsítése csupán egyetlen, bár nem jelentéktelen aspektusú megsegítése a transzkripciónak. Illusztrálja egyetlen példa az imént mondottakat.

Az utóbbi idők elemzései (Nikolaeva 2001, Bakró-Nagy 2001, Noyer 2004) egyre következetesebben arra utalnak, hogy az eddigi fonológiai megállapításokkal szemben a hanti [=H] és a manysi [=M] nyelvben nem számolhatunk svá magánhangzóval. E hang fonéma státuszát egyfelől restriktív szekvenciális pozíciói, másrészt instabil volta teszi gyanússá: e két nyelv változatainak messze túlnyomó többségében csak nem első szótagban és csak nem-homorgán mássalhangzók között jelentkezik (bár ott sem következetesen): (4a).

(4a)

H amp _{SG} /M a:mp _{SG}	→ amp-ət/a:mp-ət _{PL}	'eb'
H jöχəs _{SG}	→ jöχəs-ət _{PL}	'nyuszt'
M jeləm _{SG}	→ jeləm-ət _{PL}	'nyelv'

²⁰ Önálló fejtegetést érdemelne a veszélyeztetett nyelvek dokumentálásának kérdései. Most azonban csak a következőkre utalunk: nem csupán az eredetileg is írott változatok képviselnek idiolektusokat, hanem – mégpedig igen markánsan – a veszélyeztetett nyelvek közlőtől lejegyzett szövegek is. A konzultánsok száma ugyanis jellemzően alacsony, a veszélyeztetettség fokától függően pedig egymástól jelentősen eltérő egyéni változatokat képviselhetnek.

²¹ Elegendő csupán egyetlen pillantást vetni például a következő, nem is legfrissebb bibliográfiára: <http://www.linguistics.ucsb.edu/projects/transcription/bibliography>.

²² Köszönöm Kontra Miklósnak, hogy megerősített ebben a véleményemben; ha mégsem lenne igazam, az csakis az én hibám.

Továbbá a toldalékolás során balról jobbra átszótagolódik. A toldalékolási mintázatok a következők: (4b).

(4b)

- i. nem-homorgán tővégi mássalhangzók:
 $(C)VC\bar{a}C_{t\bar{o}} + C_{szuff} \rightarrow (C)VCC-\bar{a}C_{szuff}$
- ii. homorgán tővégi mássalhangzók:
 $(C)VCC_{t\bar{o}} + C_{szuff} \rightarrow (C)VCC-\bar{a}C_{szuff}$
- iii. egyszerű tővégi mássalhangzó+nem-homorgán told.:
 $(C)VC_{t\bar{o}} + C_{szuff} \rightarrow (C)VC-\bar{a}C_{szuff}$
- iv. egyszerű tővégi mássalhangzó+homorgán told.:
 $(C)VC_{t\bar{o}} + C_{szuff} \rightarrow (C)VC-C_{szuff}$
- v. egyszerű tővégi mássalhangzó+két (vagy több) told.:
 $(C)VC_{t\bar{o}} + C_{szuff} + C_{szuff} \rightarrow (C)VCC-\bar{a}C_{szuff}$

A gyér és nem túl jó minőségű, a lejegyzések alapját képező felvételek eszközfonetikai vizsgálata viszont azt mutatja, hogy a svá (és különféle variációinak) lejegyzése a hangzó anyaghoz képest egyrészt sokszor ötletszerű volt, másrészt pedig fonéma státusza nagy valószínűséggel nem bizonyítható (Fejes 2009), amennyiben epentetikus, felszíni szótagképző elemről van szó. Nyelvtörténeti szempontból a problémát az jelenti, hogy a hanti és manysi korábbi nyelvállapotainak, valamint a két nyelv közös előzményének a rekonstrukciója a vokálist – figyelmen kívül hagyva annak fonotaktikai sajátosságait – vitathatatlanul fonémaként kezelte (pl. Honti 1998), amelynek meglettek a maga következményei hangtörténeti, morfológiai, illetőleg morfológiai összefüggésben is, s melyek eztán alapos korrekcióra szorulnak (Bakró-Nagy 2001, 2008).

Hol is tartunk tehát a megnyilatkozás kontra adat felismerésében a másodlagosan, gyűjtőtől lejegyzett szövegek esetében? Ott, hogy e szövegek (különösen ha nem kontrollálhatók az eredeti felvételek segítségével – egyelőre ezek vannak többségben) valójában adatsorok még akkor is, ha nem tartalmaznak explicit állításokat minémiségükre vonatkozóan. A nyelvi dokumentációban ezért kapják az *elsődleges adat* elnevezést, ti. szemben a *nyers adattal* (mely maga a felvett szöveg) és a *strukturális adat*-tal, mely állításokat fogalmaz meg az *elsődleges adat*-ról különféle aspektusokból (l. pl. Himmelmann 2006a, Lehmann 2002: 13). Következésképp mind e szövegegyütteseket a továbbiakban eleve adatokként fogjuk kezelni.

Most még egy gondolat erejéig vissza kell térnünk a szöveg tagolásának kérdésére (mely már a megnyilatkozás definíciója kapcsán is felmerült; 2.1). A tagolás ugyanis egy sor, elsődlegesen lejegyzett szöveg esetében is problematikus, olyanokéban, amelyek a hagyományokból következően az írás során nem tagolják a szöveget, vagy ha igen, nem következetes módon. Tudjuk, hogy az i. e. 9. századnál korábbi szövegek esetében (ennél korábban nem ismerünk példát a központosásra; vö. mésa-sztélé vagy moábita kő²³), s a könyvnyomtatás koráig, amikor is a központosás általánosan elterjedté kezdett válni Európában, a nyelvemlékek hosszú-hosszú sorában, évszázadokon keresztül már pusztán a megnyilatkozás felismerése vagy azonosítása is nehézségekbe ütközik egy sor esetben. Definíciónk szerint ugyanis a megnyilatkozás tetszőleges hosszúságú beszédegység, amelyet szünet határol, s egyáltalán nem kell elmerülnünk az ékírás, a hieroglifikák, a lineáris B vagy a maja logoszillabikus írás taglalásába ahhoz, hogy érzékeltessük a probléma lényegét: nem csupán azzal kell szembesülnünk

²³ <http://www.kchanson.com/ANCDPCS/westsem/mesha.html>

egy sor nyelv írott emlékeinek értelmezésekor, hogy központosítás híján a szövegek tagolatlanok, s a szavakat nem írják külön (*scriptura continua*), hanem azzal is, hogy vannak ortografikus hagyományok, amelyekben nem a szó az alapegység, hanem más, eltérő méretű, funkciójú elem. A tagolatlan szövegek formájában fennmaradt, alfabetikus írásmóddal lejegyzett nyelvváltozatok esetében a grammatikájáról, ritmikájáról stb. tudottak segíthetnek hozzá tagolásához, ám ha ezt a munkát a nyelvtörténész egyéb ismérvekre, azaz adatokra (!) támaszkodva végzi el, akkor a tagolás eredményeképp létrejövő egységek már önmagukban is adatok, hiszen valamilyen absztrakció eredményeképp álltak elő. Ám nincs ez feltétlenül más-ként az eredetileg, azaz már a scriptortól is tagoltan lejegyzett szövegek esetében, ugyanis meglehetősen esetleges, hogy egységeknek, tehát pl. szavaknak az egybe- vagy különírását milyen elgondolás (már ha egyáltalán volt ilyen) vezérelte, s ha igen, az vajon következetesen alkalmazódott-e. Tudnivaló, hogy egyes szövegféléket hallás után jegyeztek le, ami nagy mértékben befolyásolhatta az utólagos nyelvészeti elemzéstől indokolatlannak ítélt egybe- vagy különírási eljárást, ugyanakkor felmérhetetlen segítséget is jelent, hiszen tanúságtételek lehetnek például a szupraszegmentumokról. Nem beszélve arról, hogy az egykori scriptor bizvást feltételezhette, az olvasó úgyis tudja, hogyan kell tagolni a szöveget:

In the West, the ability to read silently and rapidly is a result of the historical evolution of word separation that, beginning in the seventh century, changed the format of the written page, which had to be read orally and slowly in order to be comprehended. [...] The onerous task of keeping the eyes ahead of the voice while accurately reading unseparated script, so similar to the ancient Greeks and Romans, can be described as a kind of elaborate search pattern (Saenger 1997: 6).

Ehhez már csak annyit kell hozzátenni, hogy a nyelvész utólagos tagolása sokszor távol áll az egyetlen lehetségestől (l. Himmelmann 2006b). Az elmondottak értelmében az elsődlegesen írott, de utólagosan tagolt szövegeket is adatsoroknak tekintjük, különösen akkor, amikor a nyelvész az egykori scriptor szövegtagolását az adott nyelvállapotról tudottak alapján másként tagolja, korrigálja. Ezt mutatja a következő, korai ómagyar példa, amelyben a scriptor saját központosítása az alsó helyzetű ponttal a legkisebb szünet helyére utal, olyanra, ahova ma nem teszünk írásjelet (5a), holott inkább mondatzárásra utalva (a rá következő nagy kezdőbetűvel) alsó pont lenne a helyénvalóbb (5b) – Keszler 2004: 111:

(5a) *de ki legyen neki atyja azt nem tudhatjuk . Ez az isten...*

(5b) *de ki legyen neki atyja azt nem tudhatjuk `Ez az isten...*

2.3.3 A megnyilatkozást jellemző komponensek azonosításakor (vagy azt csupán megkísérelve) az információknak általában két csoportjára számíthatunk: közvetlen és közvetett információkra. Közvetlen információ esetén (akárcsak a jelen-szinkroniában) maga a szöveg tartalmaz explicit tudósításokat, azaz megnevezi a közlőt, a helyzetet illetően a keletkezés helyét és idejét és/vagy egyéb körülményeit, s azt is, kinek vagy kiknek szánták a szöveget, ami egy sor esetben már magának a megnyilatkozásnak a típusából is fakad (ezeknek mintapéldái a saját kézzel írt magánlevelek, különféle oklevelek, de némi engedménnyel – minthogy nem tudjuk pontosan, kik írták őket – ide számíthatók például akár a pompeii graffitik is, amelyek a vulgáris latinnak egy jól meghatározható változatát tükrözik stb.). Az eseteknek egy másik részében azonban a szövegtől független, közvetett információkra lehet csak támaszkodni, amelyeket a történeti nyelvészet segédtudományai szolgáltatnak a paleográfiától és epigráfiától kezdve a filológiai elemzések sokféleségén keresztül olykor egészen a régészetig stb. (Arra, hogy a nyelvtörténet forrásai egyszersmind tárgyi emlékeként is kezelendők, a forrástípusok

bemutatásánál térünk vissza – 1.3 pont). A nyelvtörténeti kutatásoknak ugyanis nem kis hányada éppen az információk hiányának pótlását célozza, azaz az adott beszédhelyzetről összegyűjthető ismeretek birtokában megkísérli reprodukálni a szituációt, amelyben a megnyilatkozás felszerelhető mindazokkal az ismérvekkel, amelyek a szinkrón beszédhelyzetekben eleve ismertek. Tehát megkísérli leképezni a beszélőt és a hallgatót, a kommunikáció parajelenségeivel együtt. Ha nem így tenne, a nyelvtörténeti változások hosszú sora egyszerűen értelmezhetetlen és magyarázhatatlan maradna. A nyelvi változások belső (strukturális) és külső (nyelvhasználati) okokra vezethetők vissza; az, hogy valamely változásban a kettő közül melyik játssza a főszerepet, igen sok esetben felmérhetetlen. Az azonban aligha kérdéses (még ha ebben meg lehetőségek a nézeteltérések, akkor is), hogy minden nyelvi változás megvalósulása valamely külső, nyelvhasználati tényezőhöz köthető. A megnyilatkozások komponenseinek a lehetőség szerinti minél kimerítőbb megismerése pedig éppen a külső okok minél alaposabb kiderítéséhez segít hozzá. Erre a legkönnyebben megérthető, tankönyvi példaként a „Wörter und Sachen” módszer alkalmazását szokás felhozni a történeti jelentés, illetőleg lexikológia köréből. Grammatikai példával szolgálhat a Margit-legenda²⁴ névutós szerkezeteinek jelölt volta (Dömötör, Pólya & P. Balázs 1990: 65):

(6) *fáradtság-nak*_{PxS3} *miatt-a*_{PxS3}

Gyakorta ő imádságai után a nagy fáradtságnak miatta az ő ágya előtt a gyékényen leletik vala meg a szóroroktól aludnia...

Ebben a részletben a *fáradtságnak miatta* szerkezet mint adat nem csupán azt reprezentálja, hogy az alaptag és a névutó birtokos végződésel is jelölt, hanem azt is, hogy ez az ómagyar korban, a domokos rendi Ráskai Leától a Nyulak szigeti kolostorban 1510-ben másolt szöveg nyelvi változatát jellemzi. Mely utóbbi információk azért tartoznak hozzá ehhez az adathoz, mert ugyanebből a korból vannak olyan (akár *miatt*-ot tartalmazó) névutós szerkezetek is, amelyek a fenti módon nem jelöltek, azaz nem erre a típusú szerkezetre adatok. Másként fogalmazva: a megnyilatkozás külső jellemzői a történetiségben szükségképpen válnak részeivé az adatnak, ugyanis ellenkező esetben összemosódnak a változatok közötti különbségek, amit a diakronia, célkitűzései szerint legalábbis, nem engedhet meg magának.²⁵ Ugyanakkor világos, hogy minél közelebbi a korszak, ahonnan a megnyilatkozások vétetnek, annál nagyobb a kimerítő (tehát a valamennyi komponensről informáló) azonosíthatóság esélye, azonban általában ezek az emlékek vannak kisebbségben.

2.3.4 Azt is kimondtuk, hogy a megnyilatkozások korlátozott számúak és csak kivételesen ismételtelhetőek: csak olyan számú példányban és variációban állnak rendelkezésünkre, ahogyan azt a fennmaradó források megengedik.²⁶ Elvben a történeti nyelvészet rendelkezésére álló teljes szövegtár feltárható és megismerhető, és tudjuk azt is, hogy vannak olyan nyelvi változatok, amelyekből a fennmaradt anyag oly bőséges²⁷ és változatos, hogy a kinyerhető adathalmaz mind mennyiségileg, mind minőségileg lehetővé teszi egy teljes grammatikai rendszer leírását, mint például a klasszikus latin esetében. Csakhogy ez a kivétel: az írástudók viszony-

²⁴ Mai helyesírás szerint közölve.

²⁵ Erre a kérdésre a forrástípusokról szóló részben még visszatérünk (1. 3. pont).

²⁶ Elvben, s jó esetben a gyakorlatban sem zárható ki annak a lehetősége természetesen, hogy újabb források előkerülésével újabb példányokhoz juthatunk, de ez semmi esetre sem azonos a jelen-szinkroniájában megfigyelt nyelvi jelenségek reprodukálhatóságának lehetőségével.

²⁷ A nyelvtörténetben a sok adat, hasonlóan a szinkroniához, olykor nehézkessé teszi az elemzéseket.

lag alacsonyabb számából, s egyáltalán, a rögzíteni érdemesnek vagy szükségesnek tartott megnyilatkozások eleve szelektált voltából triviálisan következik, hogy a beszédhelyzetek messze túlnyomó többsége reprezentálatlan marad a nyelvtörténet számára. Ha a megnyilatkozás szükségszerű részének tekintjük, márpedig annak tekintjük, a kommunikációs szituációt magát is, akkor – amiként azt fentebb mondtuk – a rendelkezésre álló nyelvi jelenségek már önmagunkban, azaz mielőtt az adat státuszát elnyernék, hiányosak. Azaz bármekkora halmaz álljon is rendelkezésre például a hettitából, az akkádból, az óangolból és még sorolhatnánk az ún. jól adatolt nyelveket, ezek zárt és ezért csak *véges számú, fragmentális és szelektált típusú* megnyilatkozás megismerését megengedő korpuszok. Tudomásul kell vennünk tehát, hogy a különféle korszakokból s nyelvekből fennmaradt szövegek különféle műfajokat képviselnek, s a nyelvtörténésznek – ideális esetben – mindig el kell(ene) döntenie, vajon mely jelenségek adódnak a vizsgált szöveg műfajából csupán, s melyek jellemzőek az adott nyelvváltozatra általában. Másként fogalmazva: a fennmaradt szövegek vajon milyen mértékben reprezentatívak az adott nyelvváltozat adott korszakára. Talán mondani sem kell, hogy ez milyen nehezen megoldható feladatot jelent.

Itt jegyzendő meg az is, hogy a jelen-szinkroniáját leképező korpuszok mindig valamely elvi és módszertani alapvetés szerint célzottan épülnek, azaz nem esetlegesek különféle jellemzőikben. Ilyenről történeti szövegegyüttesek estében nem beszélhetünk: azok nem tervezettek, és ennek következtében mennyiségileg (is) esetlegesek. Mindez értelemszerűen bizonytalanságokhoz vezet az adatokat illetően is. A megnyilatkozások együtteseinek fragmentális volta abból fakad, hogy egy-egy nyelvi változat, az azt reprezentáló megnyilatkozások egy sor esetben csak szétszórt, nem összefüggő emlékekben maradtak fenn (az újlatin nyelvek előtörténete például megismerhetetlen a vulgáris latin változatai nélkül, márpedig ezek a változatok csakis fragmentális emlékekben maradtak meg). Továbbá nem csupán nyelvtörténeti tapasztalat, hogy a változások messze túlnyomó többségének terjedési útja a nyelvi változatok között a köznyelvi változathoz indul, onnan tart a formálisabb beszélt nyelvi változatok irányába, majd tovább az írott változatok felé, azaz az írásbeliségben nyeri el „kanonizációját”. Márpedig azon a tényen, hogy az esetek messze túlnyomó többségében nem a mindennapi beszélt nyelvi megnyilatkozások képviselik azt a változatot, ami a forrásokban számunkra fennmaradt, nemigen tudunk változtatni. Így hát elvben ugyan számolnunk kell azzal, hogy a már meglévő mellett feltűnő újabb változatnak korábban meg kellett lenniük, mint ahogyan az a forrásban rögzült, a datálással meglehetősen csínján kell bánni. (Itt jegyzendő meg az is, hogy az írott szövegek a beszélt nyelvben végbemenő változásokat általában is csak késéssel tükrözik.)

Még egy gondolat erejéig vissza kell térnünk a gyakoriság kérdésére, mely a nyelvészetben általában is (azaz nem csak a nyelvtörténetben) alapvetően meghatározza mindenféle állítás vagy igazolás adekvát voltát, és az adat megbízhatóságának tekintetében épp annyira fontos, mint az adat alapjául szolgáló megnyilatkozások eredete és megbízhatósága. Az ugyanis, hogy végső soron az adatok evidenciáknak számíthatnak-e majd valóban vagy sem, egyfelől a megbízhatóságon, másfelől viszont a reprodukálhatóságon is múlik. A jelen szinkroniájának leírásaiban létező, csupán az introspekcióra alapozott megítélése valamely nyelvi példának a nyelvtörténetben eleve nem jöhet szóba. Más a helyzet azonban – a jelen szinkroniájában ugyancsak létező – egyetlen példán alapuló megítélés esetében, mert a nyelvtörténetben se szeri, se száma a csak egyetlen egyszer előforduló szavaknak, a hapax legomenon-oknak. Régi dilemmája a nyelvtörténetnek, felhasználhatók-e adatként, s vajon interpretálhatók-e majd evidenciaként, nyelvtörténeti közhely ugyanis, hogy egy adat nem adat. Tekinthezünk azonban némiképp másként is a csak egyszer-kétszer előforduló adatokra, amennyiben cím-

kézhetjük őket erősen jelölteknek a gyakoriság tekintetében, mellőzve teljes elutasításukat. Erre az eljárásra bátoríthatnak azok a nyelvtipológiai megfigyelések is, melyek a korábban igen ritkának gondolt jelenségekről bizonyítják elterjedtebb voltukat (vö. Joseph & Janda 2003: 21, Lass 1997: 96-103). Példaként felhozható a nyelvi kontaktusok eredményként megvalósuló grammatikalizációs folyamatok közül a következő. Az izoláló típusú, az agglutináló özbeg nyelvvel szoros kontaktusban lévő északi tádzsik dialektusban agglutináló típusú segédige alakult ki a nyelvi kontaktusok hatására: az *istoda-* segédige (7a) alakilag redukálódott (-*sod-*) és igei végződésé grammatikalizálódott (7c) (Weinreich [1953] 1963: 42, l. még Heine & Kuteva 2005: 168-169):

- (7a) standard tádzsik
man xurdaistoda-am
 ‘eszem’
- (7b) özbeg
kel-vat-man
 ‘jövök’
- (7c) északi tádzsik
man xur(d)-sod-am
 ‘eszem’

Az adatok bázisát képező nyelvi jelenségeket, foglalatként, a források őrzik. A források jellege és kezelhetősége alapvetően meghatározza, hogy milyen döntési folyamatok eredményeként nyerhetjük ki az adatokat belőlük, ezért szükséges egyfajta rendszerezés alapján áttekinteni és értékelni őket.

3 A források

Az alábbiakban egyfajta szempont rendszer szerint arról kell számot adnunk, hogy milyen forrástípusokkal dolgozik a nyelvtörténet. Egy ilyen áttekintés hiányában ugyanis elvéthetjük annak a lehetőségét, hogy átlássuk, a források különféle típusai és jellemzői miként vannak befolyással az adatra, annak megbízhatóságára. A forrás a valóságnak az a sajátos tartománya, amely tényszerűen megmutatja a nyelvészet számára (is), hogy egy nyelvi jelenség valóban létezik vagy létezett a nyelvben.

A nyelvek múltjának nincs olyan korszaka, rendszerüknek nincs olyan eleme vagy tulajdonsága, használatuknak nincs olyan aspektusa, amelyik kívül eshetné a nyelv történeti kutatásának tartományán. Az azonban, hogy miként kutathatók, s milyen mértékben ismerhetők meg, igen nagy mértékben a fennmaradt források jellegén, hozzáférhetőségén és értelmezhetőségén múlik. A nyelvtudományban a forrás fogalma legalábbis kétféle értelemben használatos: valamely nyelvi jelenség eredete, kiindulása, kiváltója, oka, melyre néhány, könnyen átlátható példával szolgál akár Crystal (1991: 443), valamint az a szöveg, amelyben a nyelvi jelenség, legyen bármilyen is, megjelenik a maga fizikai mivalójában. E dolgozat céljára való tekintettel ez utóbbi értelemben használjuk a forrás fogalmát.

A források itt megkísérelt rendszerezése nem törekszik kimerítőségre, de nem is önmagáért való. Elsődleges célja, hogy rámutasson

- a kutatómunka során a források összeválogatása és kezelése már önmagában absztrakciós folyamat eredménye

- a forrás jellege hogyan határozza meg, milyen vizsgálatok alapjául szolgálhat
- miért különbözhetnek egymástól a források megbízhatóságuk tekintetében

A nyelvtörténet forrásai rendszerezhetők tartalmi és tárgyi szempontokból. A tartalmi szempont a fennmaradt szöveg nyelvi (szerkezeti grammatikai és funkcionális) jellemzőire, a tárgyi szempont a szöveget tartalmazó, hordozó objektumnak mint tárgyi emlékek a technológiai jellemzőire van tekintettel. Valójában helyénvalóbb lenne szempont-együttesekről beszélnünk, hiszen mind a tartalmi, mind pedig a tárgyi oldal különféle jellemzők együttesét jelenti. Csupán előre vetített példaként: a forrás tartalmi jellemzéséhez a grammatikai és funkcionális (műfaji) tulajdonságokon kívül szükséges például nyelvi eredetiségének (fordított vagy eredeti szöveg) a meghatározása, a tárgyi jellemzéshez pedig a hordozó valamennyi ilyen jellemzőjén belül az is, hogy elsődleges vagy másolt emlékről (kópiáról²⁸) van-e szó vagy arról, hogy hány példányban maradt fenn stb.

A továbbiakban először meghatározzuk a történeti nyelvészet forrás fogalmát, összevetve a történelemtudományokban, s a jelen szinkroniájában érvényes forrás-fogalmakkal (3.1.1), továbbá meghatározzuk az elsődleges és nem-elsődleges forrás fogalmát; érvelni fogunk amellett, hogy miért érdemes számolni a közvetlen vs. közvetett forrás fogalmával (3.1.2). Ezt követően tárgyi és tartalmi szempontok alapján vázlatos rendszerezését adjuk az ún. elsődleges forrásoknak (3.2), s végül szólunk röviden a kvantitatív jellemzőkről is (3.3). E rész konklúziója a következő: a nyelvtörténetben elsődleges és nem-elsődleges, valamint közvetlen és közvetett forrásokkal is számolnunk kell. Az elsődleges források megismerhetősége ugyanazokat a problémákat veti fel, mint amilyenek velük kapcsolatban a történelemtudományokban is általában felvetődnek. Látható lesz továbbá, hogy mindazok a paraméterek, amelyek szerint a nyelvtörténet forrás-típusai tartalmi szempontból rendszerezhetők, nem különböznek a jelen-szinkroniájának azonos célú paramétereitől, egyetlen kivétellel (itt még csak érintőlegesen előlegezve a fogalmat, amely majd az adatnak mint absztrakció eredményének a tárgyalásakor kulcsfontosságú lesz): a(z anya)nyelvi kompetencia és az intuíció funkciója a történetiségben.

3.1 *A forrás meghatározása*

3.1.1 *A forrás definíciója a történelemtudományokban, a nyelvtörténetben és a jelen-szinkroniájában*

A forrás valamely múltbéli, objektíve adott, ember alkotta fizikai (materiális) objektum. Egyetlen objektum sem forrás még önmagában, ezért célszerűbb kiindulásként tárgyi emlékek nevezni. Ahhoz, hogy a tárgyi emlék a tudományos kutatás számára a forrás státuszát elnyerhesse, valamely olyan információt kell tartalmaznia, amelyet a kutatás hoz felszínre (természetesen attól függően, hogy mi a kutatás problémafelvetése, azaz melyek azok a kérdések, amelyeket az elérendő cél érdekében előzetesen meg kell fogalmazni). A tárgyi emléket tehát valamilyen módon interpretálni kell ahhoz, hogy a kutatás számára forrássá váljék. A tárgyi emlékekkel szemben a forrás valójában nem fizikai entitás, hanem egyfajta információ-halmaz²⁹ (jóllehet, miként lentebb még utalunk rá, a tárgy fizikai tulajdonságai jelentősen meghatározzák a forrásként való értékelhetőséget). Az információ típusát pedig az határozza meg, milyen célokra szándékozik felhasználni azt a kutatás. A történelemtudomány forrásokként tartja számon mindazokat az objektumokat (tárgyi és írott emlékeket), amelyek az elmúlt korokból

²⁸ Kópia esetében az archeológiai leírás értelemszerűen figyelmen kívül hagyja a feliratot.

²⁹ E kérdéskörhöz l. még Kragh 1989: 120-132.

megőrződtek számunkra, és hozzásegítenek a történelem megismeréséhez. E nagy halmazon belül a történeti nyelvészet forrása lehet bármely, valamilyen módon rögzített szöveg, mely a jelen-szinkroniájának időbeli tartományát megelőző bármely korból származik.

Az átfedés nyelvtörténeti és történelemtudományi forrás között nem csupán a szöveg vs. nem-szöveg tekintetében mutatkozik meg, hanem abban is, hogy minden szöveget tartalmazó objektum egyben tárgyi emlék is, melynek a feltárása, azonosítása, leírása stb. régészeti, történelmi feladat, s írott szövegek esetében mindehhez társul még a paleográfia és epigráfia eszköztára is. Azaz a nyelvtörténet segédtudományának számít (a felsoroltakon kívül is) bármely tudományág, amelyik mindezen objektumokat mint a múlt reliktumait vizsgálja, hozzásegítve ezzel a nyelvtörténetet a szöveg minél alaposabb és kiterjedtebb értelmezéséhez. Ha mindazon információk közül, amelyet a nyelvtörténet a társtudományaitól³⁰ várhat el, egy vagy több bizonytalan, hiányos vagy hiányzik, a nyelvtörténeti adatok, illetőleg a róluk megfogalmazható állítások adekvát vagy hiteles³¹ volta csökkenhet. Mindezt azért szükséges hangsúlyozni, mert ilyen típusú összefüggésekkel a jelen-szinkroniájának kutatásai nem szembeesülnek, azaz az adat megbízhatóságának fokát ilyen körülmények nem befolyásolják (hiszen az ismételtetés lehetősége révén kiküszöbölhető).

A jelen-szinkroniájának forrástípusai megegyeznek a nyelvtörténet forrásaival egyetlen kivétellel:³² a beszélő beszédprodukciónak csak speciális értelemben lehet nyelvtörténeti kutatások forrásának tekinteni, s ebbe a kategóriába beletartozik a nyelvész maga is, saját anyanyelvi kompetenciájával és intuícióival. Ez a megfogalmazás két fontos állítást is tartalmaz, ezért kénytelenek vagyunk részletesebben kifejteni.

Az, hogy a jelen-szinkroniája beszélőjének nyelvi produkciója miként lehet nyelvtörténeti kutatás forrása, legkönnyebben a szinkron nyelvi változók és a diglosszia fogalmaira való hivatkozással érthető meg. Amiként kimondtuk, minden történeti változást a szinkroniában kialakuló és megmutatkozó változatok, a változatokat reprezentáló változók egyidejű egymás mellett élése indukálja. A változatok nem csupán egyetlen beszélői közösség (hiszen még az ugyanabba a földrajzi és társadalmi kategóriába tartozó beszélők idiolektusai is különbözhetnek egymástól), hanem egyetlen beszélő kompetenciájára is jellemzőek, s ezt a kettős kompetenciát nevezzük diglossziának (itt a Ferguson-i értelemben használva a fogalmat, 1959). Kutatások mutatnak arra, hogy a diglosszia jelensége általános érvényű, mégpedig abban az értelemben is, hogy megléte nyelvtörténeti vizsgálatok révén, azaz írott szövegekből is kimutatható,³³ sőt, egyazon nyelv írott és beszélt nyelvi változatának használata is a kettős kompetencia megnyilvánulásaként³⁴ értékelendő (l. pl. Weiß 2005). Ebből következik, hogy a változókat mint a történeti változások potenciális elindítóit – különösen, ha azok a szociolingvisztika megállapításai szerint korosztályra jellemző szignifikáns szembenállásokat mutatnak – a nyelvtörténész különös érdeklődéssel figyeli. Ez a figyelem azonban semmi esetre sem jelentheti, hogy prognosztizálni lenne képes, kialakul-e változás belőlük, és ha igen, milyen jellegű: a nyelvtörténet a nyelv strukturális változásait nem képes megjósolni, s ilyen feladatot nem is

³⁰ Magától értődik, hogy a történelemtudományok esetében a nyelvtörténet foglalja el a társtudományok (egyik) pozícióját. (Különösen kiemelt jelentősége a nyelvtudománynak az oral history kutatások esetében van; erről l. még 32. lábjegyzet).

³¹ A hitelesség kérdéséről l. a 4. pontot.

³² A modern írott szóbeliségből és az audiovizuálisan rögzített szövegekből adódó különbségeket a megnyilatkozások tárgyalásánál bemutattuk (l. 2.2 alatt).

³³ Írásbeliséggel nem rendelkező nyelvek estében a közlőktől lejegyzett szövegekben is tetten érhetők diglosszia-jelenségek, amennyiben a más és más műfajú közlések mutathatnak grammatikai és lexikális eltéréseket.

³⁴ Ezzel a típusú kettős kompetenciával a történeti korok írástudói rendelkeztek.

vállalhat magára: „The recognition of a large number of interacting and competing causal factors in language change means that at present we are unable to predict linguistic change fully” (Campbell & Mixco 2007: 61; l. még Bakró-Nagy 2009: 41).

A jelen-szinkroniája forrásként tehát annyiban tart számot a nyelvtörténet érdeklődésére, amennyiben a benne megmutatkozó változatok a nyelvtörténeti változások potenciális kiindulásai lehetnek.

Noha a nyelvi változások sorát elindító diglosszia-jelenségek az írott vagy lejegyzett szövegekben érhetők tetten, a nyelvész intuíciója, szemben a jelen szinkroniájával, az elemzésben nem nyújthat segítséget még akkor sem, ha saját nyelvi változatának történeti előzményeit szemléli: sem az anyanyelvi kompetencia, sem az anyanyelvi intuíció nem vetíthető vissza a múlt állapotaira és nem is szerezhető meg, ha a korszaknak mégoly jó ismerői vagyunk is,³⁵ azaz forrásként a nyelvtörténetben nem tartható számon. A nyelvtörténet és annak segédtudományai segítségével az egykori beszélői közösség nyelvi változata és a beszélők kompetenciája leképezhető, de az egykorú nyelvi valóság a maga teljességében soha nem ismerhető meg úgy, ahogyan a jelen-szinkroniájának nyelvi kompetenciái megismerhetők. Mindebből következik még az is, hogy mindazok az elméleti keretek, amelyek az anyanyelvi beszélő grammatikalitási ítéleteire alapoznak, illetőleg egy nyelv valamennyi lehetséges szerkezetének leírását tűzik ki célul, csak igen erőteljes fenntartásokkal alkalmazhatók a nyelvtörténetben.

3.1.2 *Elsődleges és nem-elsődleges források*

A történelemtudományokban elsődleges és nem-elsődleges (másodlagos, harmadlagos) forrásokkal szokás számolni. A besorolás alapja az a távolság, amely az eredeti, a kutatás tárgyát képező eseménytől (ti. amelyet a forrás megörökít) a kutatót elválasztja. Az elsődleges források kora nem feltétlenül esik egybe azzal a korrallal, amelyről híradással vannak,³⁶ azaz készülhettek később, sokszor akár jóval később is, mégis elsődlegeseknek tekinthetjük őket, ugyanis elsőkézi, közvetlen információkkal szolgálnak arról a korról vagy eseményről, amelyről szólnak és rendszerint olyasvalakitől származnak, akik tanúi voltak a leírt eseményeknek, vagy olyan leírásokat közölnek, amelyek korábban nem voltak publikusak, azaz közvetetten tudósítanak. Az elsődleges forrásokkal szemben a nem-elsődlegesek az előbbieket dolgozzák fel, interpretálják, magyarázzák, értékelik, kommentálják stb., mégpedig függetlenül keletkezésük korától, azaz közvetett módon tudósítanak. Míg tehát az elsődleges források lehetnek közvetlenek és közvetettek is, addig a nem-elsődleges források mindig közvetettek. Elsődleges és nem-elsődleges forrás között egy sor esetben valójában nem húzható éles határ: besorolásuk a felhasználás céljától éppúgy függhet, mint újabb források előkerülésétől (l. még Kragh 1989: 121 és kk.).

³⁵ Az anyanyelvi kompetencia hiányának pótlására fogalmazódik meg, elsősorban a német nyelvű szakirodalomban, s ott is főként a történeti aspektusú valencia-kutatásban az Ersatzkompetenz iránti igény, mely nem egyéb, mint egy olyan másodlagos kompetencia, ami nem kiegészít, hanem inkább pótol. A tanulmányozandó korszak szövegeinek, valamint történeti-kulturális körülményeinek a megismerését jelenti, s valójában pusztán azt a jól ismert igényt látja el új címkével, aminek elvben minden nyelvtörténésznek és filológusnak mindenkoron meg kellett felelnie, ha munkáját adekvát és kompetens módon óhajtotta végezni. (Megjegyzendő, hogy az Ersatzkompetenz fogalma nem azonos a nyelvtanítás szakirodalmában használatos compensatory competence fogalmával.)

³⁶ Elsődleges forrásokkal szolgálnak például az 1970-es évek óta folyó oral history kutatások, jóllehet jellemzően nem abban a korban készültek, mint amely korról szólnak. Mégis közvetlenek, mert nem támaszkodnak előzetes forrásokra.

A nyelv történeti vizsgálata esetében lényegében ugyanezekkel a kategóriákkal számolhatunk. A források egyik csoportjában szövegek formájában nyelvi változatok hagyományozódnak ránk, azaz *közvetlenül* szembesülünk egy valamikori beszélői közösség nyelvi jelenségeivel. A források egy másik csoportja viszont különféle aspektusokból nyelvi változatokat ír le, mutat be, közöl róluk információkat, azaz *közvetett* módon tudósít, miközben ő maga is valamely nyelvi változatot használ közlései eszközöként. Mind a közvetlen, mind a közvetett források, mint fentebb mondtuk, lehetnek elsődlegesek vagy nem-elsődlegesek, a közvetített nyelvi jelenségek tekintetében azonban a lényegi különbség közöttük abban áll, hogy – némileg lazán fogalmazva – „miről szólnak”: a nyelvről magáról avagy bármi másról. A következő példa csak egy a számos lehetséges közül (valójában bármely nyelvkönyv vagy nyelvről szóló traktátus idézhető lenne; pusztán a latinra nézve l. pl. Herman 2000: 29).

Tételezzük fel, hogy Quintilianus korának valamely latin nyelvi jellemzőjét akarjuk megismerni, és ennek érdekében a Retorikához fordulunk (Quintilianus 1920-1922), amit legalább három szempontból is megtehetünk. Egyrészt azért, mert ha jól választottunk, megismerhetjük belőle a vizsgálandó nyelvi jelenséget a Quintilianus prezentálta példákon és interpretációban, másrészt meg azért, mert a vizsgálni szándékozott nyelvi jelenség (ha szerencsénk van) tanulmányozható Quintilianus saját értekező szövegén – ti. függetlenül attól, hogy ő maga milyen nyelvi jelenségeket tárgyal. Harmadrészt meg azért, mert akár Quintilianus példáit tekintjük, akár saját szövegét magát, a vizsgálandó nyelvi jelenség elsődleges forrása Quintilianus *Retorikája* lesz.

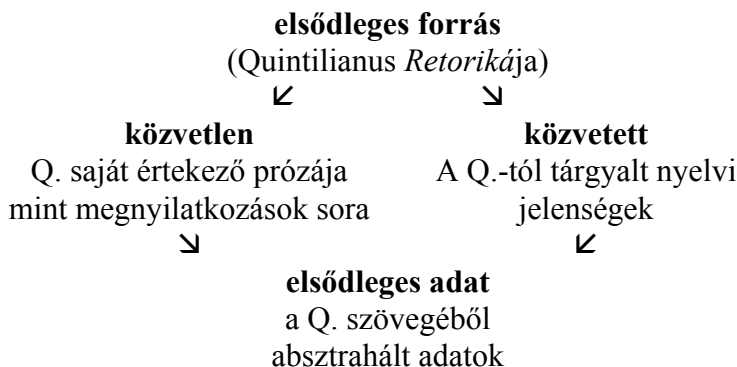
A Quintilianustól prezentált példák *közvetett* módon tudósítanak latin nyelvi változatok jelenségeiről, ráadásul úgy, hogy a szerző még állításokat is tesz róluk. Quintilianus szövege maga azonban, amelyben e jelenségeket tárgyalja: megnyilatkozások sorozata, amelyből *elsődleges* forrásként és *közvetlenül* a nyelvtörténet emeli ki céljainak megfelelően azokat a jelenségeket, amelyek aztán egyfajta absztrakció eredményeként adatokként kezelhetők. A forrásoknak e csoportja maga is reprezentál egy nyelvi változatot (amelyik vagy egybeesik a tőlük tárgyalttal időben s típusban vagy sem), miközben bemutatnak, tárgyalnak is ilyet.³⁷ A nyelvtörténet mindig a lehető legközelebb igyekszik jutni az egykori nyelvi valósághoz, s tudja jól, hogy az ilyen típusú tárgyalásmódok különféle okokból csak fenntartásokkal kezelhetők. Ugyanakkor éppen különböző mértékű megbízhatatlanságuk típusát tekintve értékes információkkal szolgálnak a szerző nyelvi változatáról.

Érvek hozhatók fel amellet, hogy az ilyen típusú források valójában már *adatokat* mutatnak be, s ezek az érvek lényegében megegyeznek azokkal, amelyeket (2.3.2 alatt) az anyanyelvi közlőtől lejegyzett szövegek adat-volta mellett felhoztunk. A forrás létrehozójának még akkor is valamiképpen értenie és értelmeznie kell nyelvi megnyilvánulásokat – azaz egyfajta absztrakciós pályát kell bejárnia – ahhoz, hogy egy nyelvi jelenséget valamilyen kategóriaként (pl. szóként, mondatként) rögzíthessen, ha ő maga nem is nyelvész, mint amilyenek például a különféle szójegyzékeket összeállító utazók (pl. a manysira vonatkozóan Gulya 1958, 1960).

Quintilianus példáján okulva most a következő felosztásra juthatunk:

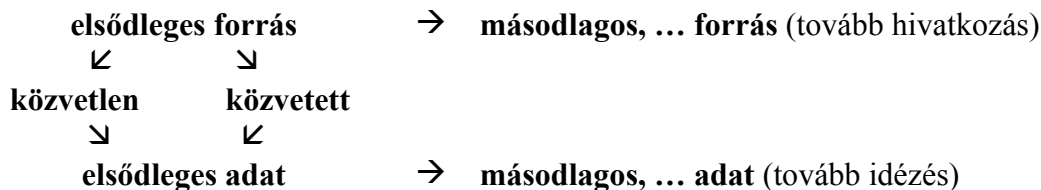
³⁷ S magától értődően reprezentálják azt a közhelyet, mely szerint a nyelvészet az egyetlen diszciplína, amelynek tárgya, s a tárgyaról értekező diskurzus eszköze egy és ugyanaz.

(8a)

Amikor az elsődleges forrásból származó közvetlen vagy közvetett jelenségek később újraközlésként jelentkeznek, másodlagos, harmadlagos stb. forrásokról beszélhetünk. Az elsődleges adatok továbbidézése pedig másodlagos stb. adatokhoz vezet. Amikor azonban nem pusztán idézésükről van szó, hanem további absztrakciók, következtetések stb. alapjául szolgálnak úgy, hogy újabb adatok alapját képezik, akkor ezeknek az adatoknak az őket létrehozó mű lesz az elsődleges forrása (l. még Lehmann 2002: 12, 13). Ábránk, most már a konkrét példától függetlenül tehát így alakul:

(8b)

Mondani sem kell, hogy a fenti kép leegyszerűsítő, s egy sor, a kutatás során felvetődő problémát homályban hagy. Itt most csak a valószínűleg két legfontosabbat említjük: *i.* elsődleges forrásnak számít-e valamely kézírásos szöveg (kódex, oklevél stb.) többedik, akár évtizedekkel vagy évszázadokkal később készült másolata? Milyen forrást képviselnek a könyvnyomtatás korát követő újranymások? *ii.* Elsődleges vagy nem-elsődleges források a fordítások?

i. A nyomtatott könyvek példányai, ha azok változatlan utánnyomások, mindig elsődleges forrásnak számítanak (a módosított utánnyomások új, eltérő nyelvi jelenségei szempontjából természetesen újabb elsődleges forrást képviselnek). A kézírással készült szövegek másolt változatai esetében lényegében ugyanez lenne a helyzet, ha csak azokat a forrásokat tekintenénk, amelyekben a szöveg betűről betűre, írásjelről írásjelre avagy a szövegtagolás tekintetében is megegyezik az eredetivel. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy az akár teljes mértékben azonos tartalommal másolt szöveg is mutathat eltéréseket, melyek felderítése filológusi feladat. Ha az eltérések mindig csak egy-egy *példányban* jelentkeznek, akkor a nyelvtörténész az egyszerű adat közismert dilemmájával szembesül (l. még 3.3 alatt is). Ha viszont az eltérések *típusokat* reprezentálnak, akkor éppen e típus-eltérések szempontjából elsődleges forrásnak tekintendők. Az eltérések okai a lejegyző eltérő nyelvváltozatától kezdve a szövegértelmezési eltéréseken keresztül egészen a történeti változások lehetőségeiig terjednek. A magyarországi,

dunai Nyulak szigeti³⁸ Domokos rendi apácakolostor 16. századi másolóműhelyének scriptorai közül három név szerint is ismert.³⁹ A másolt szövegeket (a pszicholingvisztika módszereit is bevetve) a megakadásjelenségek szerint elemezve nem csupán a másoló sororokról adható differenciált karakter-rajz, de valószínűsíthető többek között német vagy latin nyelvtudásuk, s saját nyelvváltozatuk is azonosíthatóvá válik. A megakadásjelenségek valójában szövegjavítások, melyeknek nem kis része az eredeti, másolás alatt álló szövegrészletnek az eredetitől eltérő módosítása a másoló részéről. (E javítások tehát elkülönülnek a másolótól elkövetett tévesztések „ön”javításától.) E javításoknak több oka is feltárható, ám szempontunkból itt azok a lényegesek, amelyek arra utalnak, hogy az eredeti, másolandó szöveg lejegyzésmódja vagy grammatikája a másoló részéről elfogadhatatlan, s ezért módosít rajta. Az elfogadhatatlanságnak legalább is két oka lehet: a másolandó szöveg egy régebbi nyelvváltozatot képvisel, és/vagy olyan változatot, amelyik nem egyezik meg a másoló „szinkrón” nyelvváltozatával vagy a tőle helyes(ebb)nek ítélt változattal (minderről l. Haader 2004, 2009). Az előbbi esetben értékes utalást kaphatunk valamely lezajlott vagy lezajlóban lévő változásról, így például valószínűen az igekötő terjedésével magyarázható igekötőbetoldásról (9a – Haader 2009: 58-59). A második eset inkább a scriptor egyéni nyelvváltozatáról tudósít a zöngés – zöngétlen mássalhangzó párok ingadozását illetően (9b – Haader 2009: 61).

(9a) *vessed el te tőled az bűnt*

(9b) *hirtettetni ~ hirdettetni, dadasara ~ tudasara*

Filológiai, szövegkiadási folyamatokban gyakran felmerül a gondolat, hogy az újabb és újabb másolatok „romlott” változatokat képviselnek valamilyen korábbi, eredetibb változathoz képest, s így nem autentikusak. A nyelvtörténet számára azonban ilyen kategória nem létezik. A sokszor megmagyarázhatatlannak tűnő lejegyzési vagy helyesírási eltérések nem a valahai lejegyző hibáját példázzák, hanem azt, hogy a nyelvtörténész egyszerűen nem tud mit kezdeni egyik vagy másik jelenséggel, s jobbik esetben igen körülteintően, de mégis csak „javítja” (azaz valamilyen normához igazítva „normalizálja”) a szöveget. Csakhogy a szövegértelmezési eltérések tömeges eseteit éppen az emendált szövegváltozatok kínálják. Lass (2004: 22) öt pontban összegezi, melyek azok a hibatípusok, amelyek közül akár egyetlen egynek a fennállása esetén a szöveg nem számítható hitelesnek történeti szempontból, s ezek között az első helyen az emendáció szerepel, legyen bármilyen jellegű is:

- (i) Any emendation, even of what appear to be patent errors.
- (ii) Any modernisation ...; capitalisation practice different from that of the source; alterations of ... punctuation...
- (iii) Any alteration of scribal word-division or lineation...
- (iv) Any attempt to reconstruct a 'lost original' or 'archetype' from a multi-source tradition, or to produce a 'best text'...
- (v) Any form of 'normalisation', e.g. regularising variable spellings of a given lexeme or grammatical form, or dialect translation.

Felsorolásához még a következőket fűzi hozzá (2004, 22; 2. láb.): „I am not naive enough to think that even the most careful and expert diplomatic transcription [ezt az egyetlen transzkripció fajtát tartja elfogadhatónak – B.-N. M.] will yield a text „wie es eigentlich war”.

³⁸ Mai nevén: Margit sziget (Budapest).

³⁹ Ráskay Lea, Legénydi Kató, Sövényházi Márta.

Nem éppen biztató szavak ...

ii. Más jellegű problémákat vet fel a fordított szövegek értékelése. Nyilvánvalóan minden fordítás annak a kornak és nyelvváltozatnak az állapotát tükrözi, amelyben és amelyre lefordították, ezért – mivel nyelvtörténeti szempontból ez utóbbiak a lényegesek – a fordított szövegek elsődleges forrást képviselnek, mégpedig függetlenül attól, hogy a fordítás forrásszövegei milyen koriak és milyen nyelvűek/nyelvváltozatúak. Vagy mégsem ilyen egyszerű a dolog? Jóllehet a fordított szövegek valóban elsődleges forrást jelentenek, az adatok szempontjából nagyon is lényeges, hogy fordítások-e vagy sem, amennyiben a forrásnyelv grammatikai jellemzői sokszor oly mértékben vannak hatással a célnyelvi szövegre, hogy erősen befolyásolhatják ez utóbbi grammatikai szerkezeteit (s egyben lehetséges bázisai egy sor nyelvtörténeti változásnak). Ebben a tekintetben a latin hatása a legjelentősebb a különféle európai nyelvváltozatok fordított szövegeiben, s a példák száma tengernyi. (A korai óangol prózai szövegei Nagy Alfréd idejéből például szinte kivétel nélkül latin szövegek fordításai – Fischer et al 2004: 31.) Ha tehát a nyelvtörténész nincs tekintettel a forrásszöveg grammatikai tulajdonságaira – vagy még rosszabb esetet feltételezve: nem lehet ismeretes előtte a forrásszöveg –, bajos eldöntenie, melyik nyelvnek tulajdonítson bizonyos jelenségeket. Ez a bizonytalanság azután az adatok megállapításában is érezteti a hatását. Csak két példával illusztrálva.

A névszói szerkezet szórendi változásai között a személynevek és titulusokat jelölő főnevek szórendje jelentősen megváltozott a közéangolban (Fischer 1992: 217). Míg az óangolban a személynév+determináns+titulus elrendeződés volt az általános (10a), addig a közéangolban a determináns+titulus+személynév (10b).

- (10a) óangol
AElfred (se) cyning
 'A. (a) király'
- (10b) közéangol
Se cyning AElfred
 'a király A.'

Az újabb szórend főként a közéangol írott változataiban fordult elő, s a későbbiek folyamán a determinánst elhagyták, különösen, ha birtokos (*of*-szerkezet) követte a személynevet (10c). E változás a francia nyelv és/vagy a középkori latin hatásával magyarázható, mely utóbbiban a titulusok neve mindig a személynév előtt állt:

- (10c) közéangol
to King Petir of Spayn
 'spanyolországi P. királynak'

A Kopparberg-kiváltságlevelet (*Kopparbergsprivilegierna*) 1347-ben Magnus Eriksson király bocsájtotta ki. Azt, hogy a karta szövege latinból való fordítás, nem bizonyították. A szövegben többször feltűnik a következő szerkezet (11a):

(11a) óészaki

gōra witerlikt 'tudatni, bejelenteni'

A formula megfelelője azonban megtalálható mind a latinban (11b), mind pedig az alnémetben (11c):

(11b) latin

notum facere

(11c) alnémet

witlik don

Feltételezhető, hogy az alnémet szerkezet mintegy közvetítő szerepet játszhatott a latin interferencia jelenség kialakulásában, ám az óészaki szerkezet pontos eredetéről biztosan nem lehet állítani (Wolf 2002: 1003). A fordított szövegeknek megvan a maguk jelentősége egy-egy fonetikai-fonológiai vagy grammatikai kérdés tisztázásában is (mint például a Wulfilától származó gót bibliafordítás [*Wulfilabibel*] esetében az eredeti görög szöveg lejegyzési módjának ismerete, mely nélkül bajos lenne eldönteni egyes gót betűkapcsolatok fonetikai értékét; l. Krause 1968: 67).

3.2 Az elsődleges források tárgyi jellemzői és tartalmi rendszerezése

A jelen szinkroniájában, a szöveg keletkezésének valamennyit körülményét ismerve, bármely szöveg alkalmas vagy azzá tehető bármilyen szempontú vizsgálat számára. Nem így azonban a nyelvtörténetben:

Very often, what information we can derive for interpreting the structure of the language as the time when the texts were written and extrapolating from that for the understanding of the history of the language is a matter of luck, of what happens to show up in the sources available (Campbell 1999: 369-370).

Magától értődik, hogy a forrástípusok tárgyi szempontból és tartalmilag is nyelvenként eltérőek, hiszen a mindenkori beszélői közösség kultúrájától függ a verbális hagyomány. A különféle *nyelvemléktípusok* azonban az írásbeliséggel rendelkező nyelvek mindegyikében vagy legtöbbszörben jelentkeznek, az viszont megint csak kultúrafüggő, hogy melyik közösség (kultur)történetének mely szakaszában hozza létre őket. A latin vagy az angol beszélt nyelvhez közel álló változatainak feltárásában például a komédiák nyelve kétségtelenül sokat segít, a német vernakuláris változatai esetében azonban már kevésbé: a korai (a 17. századtól jelentkező) drámák többnyire hitvitázó vagy vallásos tárgyúak, s mint ilyenek a beszélt nyelvi változat detektálására csak korlátozottan alkalmasak. A náluk korábbi, Hans Sachs-féle, kora 16. századi 'Fastnachtsspiele'-k viszont rímes szövegek és ezért nem megfelelőek e nyelvváltozat történeti kutatására (Simon 2006). Avagy a diskurzusjelölők, diskurzus-szerkezetek történetéhez fontos forrásokat jelentenek az idegen nyelvet oktató nyelvkönyvekben lévő minta-dialógusok, ahhoz azonban már kevésbé, hogy a beszélt nyelv grammatikáját tanulmányozzuk rajta, hiszen valószínű, hogy grammatikai tekintetben a standardhoz kapcsolódnak és nem a vernakulárisokhoz. A nyelvtörténetnek tehát – hasonlóan a történelem-tudományokhoz – nem csupán azzal a ténnyel kell számolnia, hogy a forrásoknak mint tárgyi emlékeknek a fennmaradása esetleges, hanem azzal is, hogy a fennmaradtak csak korlátozottabb típusú nyelvi változatok megismerésére alkalmasak, s olykor egymáshoz földrajzilag

is, genetikailag is közel álló nyelvek ugyanazt a forrástípust más és más korszakból tudják felmutatni (l. a fenti angol, illetőleg német példát).

Részben a fennmaradás esetleges voltához kapcsolódik a szöveg töredékes vagy teljes volta. Töredékes lehet a szöveg egyrészt azért, mert a hordozó tárgy, illetőleg a szöveg a maga fizikai voltában sérült (erről l. a következő pontban). De töredékes lehet azért is, mert eleve is ilyennek szánták, azaz ún. szórványemlékekről van szó, szemben a hosszabb, összefüggő szöveget alkotó szövegemlékekkel. A szórványok jellemzője, hogy csupán néhány szóból állnak valamely más nyelvű szövegbe beágyazva, s az esetek túlnyomó többségében olyan tulajdonnevek (földrajzi-⁴⁰ vagy személynevek), melyek történeti leírásokban, birtokösszeírásokban, adományozó vagy alapító okiratokban, legendákban stb. szerepelnek, s mint ilyenek, csak korlátozott adat-típus vizsgálatára alkalmasak. Az iméntieknél már ígérteesebbek grammatikai szempontból a csak néhány szóból álló, de egybefüggő, a befogadó szöveg (mondat) szerkezetébe beleillesztett (vendég)szövegek, s még inkább a glossza szövegek, melyek sorközi vagy lapszéli megjegyzések, s rendszerint a főszöveget magyarázzák vagy egészítik ki. E töredékes szövegek akkor lehetnek sokatmondóak a nyelvtörténész számára, ha egyébként máshonnan már vannak adatai (vagy legalábbis hipotézisei) valamely jelenségről. Kizárólag töredékes szövegekből biztos adatokhoz jutni bajos.

3.2.1 *A források tárgyi jellemzői*

A szöveget hordozó objektumnak mint tárgyi emlékek a jellemzői és állapota nagy mértékben meghatározzák a szöveg azonosításának és értelmezésének a megbízhatóságát. Nem csupán az objektum anyagának és funkciójának van szerepe a maradandóságban, hanem a földrajzi, klimatikus és persze történelmi viszonyoknak is: „Our knowledge of early Greek, for instance, might be rather different if Greece, like Egypt, had a sandy soil in which papyri can lie preserved for centuries” (Aitchison 2004: 19). Az alexandriai könyvtár (MacLeod 2005) vagy a maja kódexek sorsa (Marhenke 2008) általánosan ismert példákat idéz fel.

A szövegek zöme valamilyen szerves anyag alapú hordozón maradt fenn (bőrön, pergamenen, papiruszon, papíron, textilen, fán, csonton stb.), de különféle szervetlen anyagú tárgyak (kő, fém, agyag stb.) is hordozhatnak szövegeket (épületek, sírkövek, oszlopok, agyag-, kő- vagy fémtárgyak stb.).⁴¹ A tárgy, illetőleg a rajta lévő szöveg állapota messzemenően befolyásolhatja az adat azonosítását, hiszen ha akármelyik rongálódott, a szöveg megfejtése, értelmezése is külön feladat. A sok felhozható példa közül csupán egy friss kutatásra utalva egy töredékes, archaikus latin nyelvű, satricumi felirat értelmezéséről (Adamik 2009). Tehát ahány új értelmezés, annyi elsődleges forrás a nyelvtörténet számára.

⁴⁰ Például a Benedek rend számára készült Tihanyi Apátság latin nyelvű alapítólevele a 11. század közepéről, mely 58 magyar helységnevet tartalmaz (Zelliger 2005).

⁴¹ Csak felsorolászerűen említsünk néhány példát. A három féle feliratú Rosetti-kő (gránit, i.e. 196, hieroglif és demitikus egyiptomi és klasszikus görög), a Malia-i oltárkő (krétai hieroglifák), az orhoni feliratok (a legrégibb török szövegek, i.e. 8. század), vagy a Bitola-i ógyházi szláv felirat (11. vagy 13. század) szövegeit köbe vésték, a Behistun-i ékírási három nyelvű (óperzsa, méd, asszír) feliratot sziklába (I. Dareiosz idejéből, i.e. 550-486). A lineáris-B megfejtéséhez is szolgáló mükénéi/thebai táblák, a Phaistos-i diszkosz alakú agyagkorong (Kréta, i.e. 2. évezred), a Dipyron-i ógörög (i.e. 740 körül), a Duenos-i korai latin felirat (i.e. 6. sz.) agyagtáblán, agyagvázán, agyagkorsón maradt fenn. A Laguna-i (Laguna de Bay) felirat, mely a legkorábbról ismert változata az egyik Fülöp-szigeteki nyelvnek (i.e. 900 körül) részlemezre íródott. A germán nyelvek runikus feliratai változatos anyagú tárgyakra íródtak, így például a középkori Bryggen-i (Norvégia, 14. század) runikus feliratok bőrre, csontra, fatárgyakra.

3.2.2 A források nyelvi jellemzői

Van két szempont a források nyelvtörténeti vizsgálata tekintetében, amelyek a legalapvetőbbek: milyen nyelvet képvisel a forrás és milyen korból származik. Első pillantásra triviális megfogalmazás, ám a filológus és a nyelvtörténész munkájának sokszor nem kis része éppen e két faktor azonosítását jelenti, melynek módszertani alapjait a körültekintő kézikönyvek és tankönyvek rendre tárgyalják (Campbell 1999: 363-367). Kívülük azonban még vannak olyan további ismérvek, amelyeknek azonosíthatósága igen nagy mértékben befolyásolja a forrás, illetőleg az adat megbízhatóságának mértékét, s melyek alapul szolgálhatnak a forrástípusok egyfajta kategorizálásához:

- i. a forrás szövegének rögzítési módja
- ii. a lejegyző és a közlő személye
- iii. a nyelvi változat
- iv. a szöveg formája
- v. a forrás eredeti nyelve

Nyilvánvalóan adódhatnak még további szempontok is, de mert itt alapvetően arra vagyunk kíváncsiak, milyen módon lehet minél megbízhatóbb adatokhoz jutnunk a nyelvtörténetben, az e szempontok szerinti azonosíthatóság hangsúlyos jelentőségű. Az alábbi (11) táblázat megkísérel egyfajta rendszerezést kínálni a rögzítés módja, a lejegyző/közlő személye, s a forrás nyelvi változata szerint. A terjedelem nem engedi meg, s talán nem is teszi szükségessé, hogy minden egyes kategóriához példákat is közöljünk, helyesebb inkább a szöveg-típusokra koncentrálnunk.

(11)

rögzítés módja	elsődlegesen írott		másodlagosan írott	
lejegyző/közlő személye	azonos		különböző	
nyelvi változat	írott	beszélt	írott	beszélt

i. A rögzítés módja szerint beszélhetünk elsődlegesen és másodlagosan írott forrásokról (l. még 2.3.2 alatt is). Az írott források a nyelvtörténet máig legfontosabb forrásai, hiszen a 20. századig minden, ami a nyelvek múltjáról egybegyűjthető volt, az írásbeliségen alapult. A másodlagosan írott források közé tartoznak a hangfelvétellel rögzített s arról lejegyzett szövegek (terepmunka révén gyűjtött bármilyen szöveg), valamint a közlés alkalmával közvetlenül lejegyzett szövegek. Az utóbbiak a közlési szituációtól, illetőleg annak céljától függően kategorizálhatók: diktálás után lejegyzett szövegek (pl. különféle kancelláriai iratok, hivatalos vagy magánlevelek, visszaemlékezések, narratívák, különféle feliratok stb.) és nyilvánosan elhangzott szövegek lejegyzései (pl. peres jegyzőkönyvek). Megjegyzendő, hogy számos esetben a szöveget diktáló nem azért nem maga írta a szöveget, mert írástudatlan volt, hanem mert számára vagy így volt megszokott, vagy így volt kényelmesebb. Utólag a diktált szövegeket a szerző ellenőrizhette, javíthatta, újra másolthatta, ami szövegvariánsok egész sorát eredményezhette.

ii. A közlő és a lejegyző személye lehet megegyező vagy különböző. A fent említett, másodlagosan lejegyzett szövegek esetében értelemszerűen különböznek egymástól. A diktálás után író, akinek személye gyakran homályban marad, sokszor jóval fontosabb a nyelvtörténész

számára, mint a szöveget diktáló személye: azokban az esetekben ugyanis, amikor nyelvváltozatuk különböző, okkal számíthatunk arra, hogy a lejegyző nyelvváltozatát vagy azt is tükrözi a szöveg (l. pl. Kytö & Walker 2003: 228-230). E problémakör pedig alig elkerülhetően veti fel a kettős vagy többes kompetencia kérdését, amiről fentebb szoltunk.

iii. A nyelvi változatok. Mivel a leírás célja határozza meg, milyen területi, társadalmi változat adataira van szükség, legalább is elvben ez jelöli ki a források körét is. (Gyéren adatolt nyelvek esetében az ilyen elkülönítési szempontok fel sem merülnek.) Az írott és beszélt nyelvi változatok felderítésében az a (nyelvtörténettől független) tapasztalat áll, mely szerint meghatározhatók azok az írott műfajok, amelyekben inkább a beszélt nyelvhez közelebb álló jellemzők tetten érhetők. Ez a tény a nyelvtörténeti források esetében sarkalatos kérdés, hiszen túlnyomórészt írásbeli forrásokkal dolgozik. A periratok, peres jegyzőkönyvek bírósági tárgyalások, kihallgatások során elhangzott vallomások, tanúként elmondott megnyilatkozások stb. azonhelyt és azonos időben lejegyzett szövegei. Jellemzőjük a vernakuláris nyelvváltozat jellegén túl egy sor esetben a dialógus-forma is (ami például elengedhetetlen a diskurzusjelölők elemzéséhez). Csakhogy a forrás nem mindig explikálja a benne foglalt szöveg jellegének vagy keletkezésének módját, s mindazok a jellegzetességek, amelyek arra utalnak, hogy azt a történet színhelyén egyidejűleg jegyezték le, s hogy párbeszéd formával van dolgunk, sokszor csak külön vizsgálatokkal valószínűsíthetők (mint például egy kora 14. századi velencei bírósági jegyzőkönyv esetében; Koch 1999).

A drámai műfajok dialógusai ugyancsak a beszélt nyelvi változatokat tükrözhetik, s azt is, hogy a benne résztvevők milyen társadalmi osztályt képviselnek (mely felismerés a korai modern angol komédiákra úgy fogalmazódott meg, hogy azok igen gazdagok olyan dialógusokban, melyeknek résztvevői általában a társadalom középosztályából kerültek ki; Taavitsainen 1995: 460, Culpeper & Kytö 2000).⁴² A narratívák, naplók, visszaemlékezések ugyancsak közelebb állhatnak a beszélt nyelvhez (különösen, ha nagy volt a divatjuk, mint például a 18. század végi, 19. század eleji Angliában, ahol több mint száznegyven ilyen forrás maradt fenn az 1790–1850 közötti időszakból; Tosh 2002: 62). A levelezések, főként a – nem-hivatalos és nem-kereskedelmi, hanem valóságos (nem-fiktív) – magánlevelek, misszilisek igen csak alkalmasak a beszélt nyelvi változatok vizsgálatára. A nyelvkönyvek, tankönyvek nyelvtörténeti forrásokként való felhasználása (vö. pl. Simon 2006), ha nem is a leggyakoribb, de több szempontból is kivételesen fontos forrás. Egyrészt azért, mert a „helyes nyelvhasználatra” utaló preskriptív célkitűzésével, metalingvisztikai megjegyzéseivel a változásra utaló változatok egész sorát vonultatja fel sokszor, mint például a későközépkori, 15. század eleji beszélt nyelvi állapotot tükröző, Georg von Nürnberg olaszok számára íródott német nyelvkönyvének társalgási mintákat bemutató része, mely velencei posztókereskedőknek készült azzal a céllal, hogy sikeresebbé tegye a kommunikációt, s a nyelvtörténész nagy öröme az élő nyelvi interakciókban szokásos diskurzusjelölőket, szintaktikai jellemzőket stb. reprezentálja (Holtus & Schweickard 1985).⁴³ A történeti fonológia számára is felbecsülhetetlenek, mert a helyes kiejtésre buzdítva hozzák sokszoros példáikat (Lily 1540, Hart 1569-1570). És persze az ebben a tekintetben is oly sokszor idézett Appendix Probi (Bährens 1922).

A beszélt nyelvi változatokhoz közel álló vagy velük azonos szövegeket közlő forrásoknak egy része persze csak igen rövid és korlátozott típusú adat kinyerésére alkalmas. Mégis a vul-

⁴² Az ilyen összefüggésben gyakran emlegetett Satyricon, Petronius munkája, s benne a Trimalchio lakomája (Cena Trimalchionis) egyes részleteiben valójában csak utánozza a vulgáris latint, de annak nem hű idézése.

⁴³ A történeti konverzációelemzés tekintetében l. még pl. Franceschini 2002, Glück 2002, McLelland 2004, Radtke 1994 stb.

gáris latint tükröző sírfeliratok, epitáfiumok, útjelző-táblák, átoktáblák vagy átoklemezek, fogadalmi táblák, ábécé feliratok, kronogramok fontos forrásai a hangváltozásoknak (is) – (Herman 2000: 18-22).

A nyelvi változatok vetik fel legpregnansabban a kontinuitás kérdését: ha például egyazon nyelv valamely változata források hiányában nem bizonyulhat egy később feltűnő változat előzményének, szakadás mutatkozik a nyelv történetében. Ez a helyzet például a mai brit standard angol változat esetében is, melynek előzménye a Merciai. De a hozzá vezető változások nem köthetők azokhoz az óangol emlékekhez, amelyek rendelkezésre állnak, mert azok a Wessex-i dialektust képviselik⁴⁴ (Joseph & Janda 2003: 19).

iv. A forrás a szöveg formája szerint lehet próza vagy valamilyen ritmikus, rímes szöveg. Tudva lévő, hogy a prózai szövegek állnak közelebb a beszélt nyelvi változatokhoz, s mert a nem-prózai szövegek esetében – éppen a formai kötöttségek miatt – a grammatikai szerkezet módosul, bizonytalanná válik megítélésük abban a tekintetben, hogy vajon híven tükrözik-e az adott nyelvváltozat grammatikai, fonológiai tulajdonságait. Nem is említve azt a tényt, hogy a beszélt nyelvhez közel álló változatok vizsgálatára csak nagy megszorításokkal alkalmazhatók. Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy mekkora segítséget nyújtanak például fonetikai, fonológiai vagy morfonológiai tekintetben, nem beszélve a hangváltozások kiderítéséről.⁴⁵ Ám itt is meg kell ismételnünk, amit fentebb az egyes forrástípusok eltérő időkből való jelentkezéséről mondtunk: kultúra-függő mikor és hol jelentkeznek először.⁴⁶

3.3 A források kvantitatív jellemzői

Minél régebbre nyúlunk vissza az időben, annál inkább kevesbedik a források száma. Mivel a források mennyisége⁴⁷ erősen befolyásolja az adatok vagy a rájuk épülő érvelések adekvát voltát, érdemes külön is kitérni a kérdésre.

Az egyszerű nyelvi jelenség azzal a – sokszor teljességgel megválaszolhatatlan – kérdéssel szembesít, mely szerint egy, az adott nyelvváltozatra egyébként (ilyen vagy olyan mértékben, de mégis) jellemző jelenséggel van-e dolgunk, avagy olyannal, mely nem csupán a fennmaradt forrásban jelentkezik egyszerűként, hanem a vizsgált nyelvi változatban általában is igen ritka. Másként fogalmazva: vajon valamely innovációval van dolgunk vagy egy elterjedt jelenség egyszerű, véletlenszerű fennmaradásával? Hiszen valamely innováció önmagában még nem jelent nyelvi változást. Lássuk e kérdést kicsit részletesebben.

Valamely innovatív alak vagy szerkezeti tulajdonság létrejötte és az annak (el)terjedése közötti különbségtétel (vö. Weinreich, Labov & Herzog 1968) a nyelvtörténet és a diakrónia számára általában is alapvető fontosságú (túl azon, hogy az előbbi inkább tárgyalható a pszicholingvisztika, az utóbbi pedig inkább a szociolingvisztika terminusaiban; l. még Itkonen 1999), témánk szempontjából azonban különös jelentősége van. Az innováció nem más, mint az egyéni beszédprodukció, melyről előre megjósolhatatlan, hogy az a beszélői közösségben a

⁴⁴ A nyugati szász (West Saxon) királyság képviselte a vezető kulturális és politikai hatalmat a 9. század végén.

⁴⁵ Persze az összefüggés fordítva is igaz, azaz sokszor egy nyelv vagy nyelvváltozat rímelési tulajdonságai magyaráznak meg kérdéses hangtani eseteket (mint például a Chaucer-i rímek tanúságtétele egyes közép angol formák esetében; ehhez l. Lass 1992: 30).

⁴⁶ Mert az első rímes szöveg a kínai Si csing *Dalok Könyve* című műből, az i.e. 10. század körüli időből ismeretes (Waley & Allen 1996), illetőleg a Koránból és további arab nyelvű szövegekből. Az európai kultúrában viszont a késő antikvitás korától a középkorig terjedő időben jelentkezik először, azaz az i. u. 3. és 8. század közötti periódusból.

⁴⁷ A források mennyisége természetesen nem azonos a megnyilatkozások mennyiségével.

későbbiekben elterjed-e vagy sem (l. még Andersen 1989: 11-13, Milroy & Milroy 1985, Milroy 1992: 219-226). Ezzel szemben (illetőleg ennek lehetséges folytatásaként) a nyelvi változás olyan innováció, amelyet a beszélői közösség már befogadott és alkalmaz.⁴⁸ Ha a nyelvi változást magát úgy fogjuk fel, mint a nyelvhasználat során az aktuális diskurzusokban terjedő innovációk összességét, akkor különösebb érvelés nélkül is belátható, hogy ebben a folyamatban az ismétlődésnek kitüntetett szerepe van. Egyrészt azért, mert az ismétlődések során – a használt nyelvi elem vagy mintázat egyébkénti nyelvhasználat béli gyakoriságától is függően⁴⁹ – születnek meg a formák vagy mintázatok módosulásai, azaz az innovációk, másrészt meg az ismétlődés biztosítja a módosulás terjedését mind a beszélői közösségben, mind pedig a nyelv rendszerében, azaz változásként való realizációját. Azaz az ismétlődésektől (illetőleg azok gyakoriságától) nem csupán a megváltozott mintázat terjedése függ, hanem a megváltozott mintázat létrejötte maga. Ebben az értelemben az ismétlődés a szerkezet kiformalódásának alapvető feltétele (vö. Haiman 1994).

Mivel szembesül azonban a nyelvtörténész akkor, ha valamely nyelvi jelenség egyetlen forrásból ismeretes?⁵⁰ Hiszen e helyzet többszörösen is elbizonytalanító: nemcsak azért, mert egyszeri és megismételhetetlen anyaggal van dolga, hanem azért is, mert az egyszerűségéből következően nem dönthető el, hogy valóban nyelvtörténeti/diakrón jelenségről van-e szó. A jelenség megítéléséhez a nyelvi rendszer egészéhez viszonyított helye, azaz az összefüggések sokat segíthetnek, de még mindig egy sor bizonytalansággal terhes a kérdés. Például: vajon a csak – földrajzilag, keletkezés-helyileg jól azonosítható, de mégis – egyetlen forrásban előforduló adatokról miként dönthető el, hogy azok csupán az adott szűkebb területre szorítkozó változatot képviselik-e (azaz példányok) avagy olyat, amelyik általánosult ugyan már az egész nyelvterületen (azaz típusok), csak éppen további források nem tanúskodnak róla?

Ki kell tehát mondanunk, hogy a források mennyisége (és persze a bennünk előforduló adat gyakoriság) alapvetően befolyásolja az adat evidenciális státuszát, s azt is, hogy a nyelveknek egy nem jelentéktelen része, illetőleg történetük különféle szakaszai egyszerűen nem vagy csak korlátozott mértékben alkalmasak olyan típusú, elvben kimerítő leírásra, mint amilyenek a jelen szinkroniájában megalkothatók.⁵¹ A kérdéses esetekben mindössze az a megnyugtató, hogy az eldönthetetlen státuszú jelenség legalábbis lehetséges volt az adott nyelv adott korszakában.

Mind a megnyilatkozásokra, mind a forrásokra vonatkoztatva az eddigiekben újra és újra és persze kikerülhetetlenül felmerült a megbízhatóság, a hitelesség, a reprodukálhatóság fogalma, s természetesen mindvégig abban az explicit vagy implicit összefüggésben, hogy vajon miképpen lehetnek befolyással az adat evidenciális státuszára. Ezért igen röviden meg kell határoznunk, miként vonatkoztathatók a forrásra és a megnyilatkozásra.

⁴⁸ Szerencsés esetben írott források is utalhatnak az innováció meglétére, illetőleg a változatok párhuzamos használatára: „It is occasionally possible to observe the varying usage of single individuals in writings produced at different times. Evidently such differences in an individual’s written usage may reflect ongoing change in ambient spoken usage, especially if they are found in non-literary texts ... Chronological variation in literary texts may reflect both the author’s usage and varieties of stylized usage and hence may pose considerable problems of interpretation ... Undoubtedly longitudinal studies of individual speakers’ written usage are potentially an important source for the language historian” (Andersen 2006: 66 – további hivatkozásokkal).

⁴⁹ Itt csak igen egyszerűsített megfogalmazásban: a gyakrabban használatos elemek például a hangtani változásoknak fokozottabban ki vannak téve, mint a ritkábban használatosak. Erre, illetőleg a típus és példány gyakoriságának kérdéskörére vö. Bybee 2007: 5-22.

⁵⁰ Avagy több forrásból, de azok szerzői azonosak? Nem szólva a forrás terjedelméről.

⁵¹ Leszámítva az erősen veszélyeztetett nyelvek több okból is korlátozott leírhatóságát.

4 Hitelesség – reprodukálhatóság – megbízhatóság

A jelen szinkroniáját illetően kiterjedt, máig lezáratlan vita folyik⁵² az adatok forrásainak típusairól, arról, hogy a kizárólag introspekció révén nyert adat elégséges-e, bizonyulhat-e megbízhatónak valamely állítás igazolására, avagy korpuszokon, pszicholingvisztikai kísérleteken, nyelvelsajátítási folyamatokon stb. stb. alapuló adatok is szükségképpen figyelembe veendőek-e, ha evidenciákhoz akarunk jutni. Másként fogalmazva: milyen legyen a források köre. A nyelvtörténet ilyen választási kérdésekkel értelemszerűen nem szembesülhetett, mint ahogyan azzal sem, hogy az egyik típusú forrásnak van-e prioritása valamely más típusúval szemben (pl. Lehmann 2004). Kepser és Reis nem az adatok forrásában, hanem azok státuszában jelöli meg az evidencia alapját, azaz az adatok reprodukálhatóságában és azok megbízhatóságában (mely utóbbi magában foglalja a reprodukálhatóságot is; Kepser & Reis 2005: 3). A reprodukálhatóság mint a tudományos kutatás egyik általános alapkívánalma többek között azt jelenti, hogy az adat megítélésében ne csupán a nyelvész egyedüli (introspekción alapuló) ítélete érvényesüljön, illetőleg ne csak egyetlen egyszer előforduló példánnyal legyen dolgunk. A megbízhatósághoz pedig többre van szükség a pusztán reprodukálhatóságnál – így Kepser és Reis –, tehát vizsgálni kell mindazokat a tényezőket, amelyek befolyásolják az adat konstituálását.

Itt nem foglalkozhatunk azzal, hogy a jelen szinkroniáját illetően e kívánalmak elfogadhatóak-e vagy sem, a történetiségre vonatkoztatva azonban már vannak megkötéseink. Nemcsak azért, mert az „egyetlen adat” és a reprodukálhatóság kérdése már önmagában is eltérő módon vetül fel, hanem azért is, mert éppen az egyszeri adatok gyakori előfordulásait és a reprodukálhatatlanságot (részben) ellensúlyozva komoly kívánalmak fogalmazódnak meg a források hitelességét illetően. Az adatok megbízható volta ugyanis nem utolsó sorban a források hitelességén múlik, amennyiben nem ismerünk olyan módszert, amelyik nem hiteles forrásból merített adatról megbízhatót tudna varázsolni. De még tovább is kell lépnünk: a forrás hiteles voltának bizonyítása nem jelenti automatikusan a belőle merített adat megbízható voltát. Ezek az összefüggések olyan fontosak témánk tekintetében, hogy érdemes kísérletet tennünk a hitelesség, a reprodukálhatóság és a megbízhatóság összefüggésének megfogalmazására.

Valamely *forrás hitelességét* az határozza meg, hogy vajon ellenőrizhetően azonosítható-e az eredete (keletkezésének kora és helye⁵³), s az is, hogy nem valamilyen hamisítvánnyal van-e dolgunk. A forrás hiteles volta önmagában nem biztosíthatja az adat megbízhatóságát. Persze ha minél több ellenőrizhetően hiteles forrás nyelvi anyagából következtethetünk ugyanarra a nyelvi adatra, akkor az egyre inkább növeli az *adat megbízhatóságát*. A reprodukálhatóság kritériumának a történetiségben tehát az egybehangzó források száma feleltethető meg, de semmiképpen sem helyettesítheti a jelen szinkroniájának értelmében vett ismételhetőséget. Magától értődik azonban, hogy megbízható adathoz csak akkor lehet jutni, ha a források, s a bennük lévő nyelvi jelenségek kezelésének módja, azaz *a módszer adekvát, megbízható*. Ehhez pedig nem csupán a nyelvemlékek, történeti dokumentumok elemzésére van szükség, hanem információ maximalizálására (vagy adatmaximalizálásra, ha úgy tetszik): metalingvisztikai tényekre, a jelen szinkroniájából nyert érvekre,⁵⁴ ezen belül is a tipológia,⁵⁵ a szocioling-

⁵² L. például Penke & Rosenbach 2004, 2007.

⁵³ Messzire vezetne, ha belemerülnénk a szerzőség azonosíthatóságának kérdésébe; elégedjünk meg annyival, hogy számtalan olyan szöveggel dolgozunk, amelynek nem ismerjük a szerzőjét, a forrás maga mégis hiteles. Ez a helyzet például a magyar Halotti beszéd és könyörgés (12. század) esetében is.

⁵⁴ E kérdésre bővebben a rekonstrukció, s azon belül is az uniformitás elvének áttekintésekor részletesebben is ki kell térnünk (l. 5. pont).

⁵⁵ L. a „lehetséges emberi nyelv” [possible human language] (Jakobson 1962: 528-529) fogalmát.

vizztika tanúságtételére, az adott múlt béli korszak nyelvállapotának átfogó ismeretére, valamint a leírni kívánt jelenséghez funkcionálisan és formailag is hasonló elemeknek a vizsgálataira is (mindehhez l. még pl. Fischer 2007a: 30-35, Joseph & Janda 2003: 21, 37). Az adat megbízhatóságát tehát egyrészt a forrás hiteles volta, másrészt pedig a módszer megbízhatósága biztosítja.

5 Rekonstrukció és adat

Annak, hogy az adat felé vezető úton a rekonstrukcióról külön kell szólnunk, lényegében egyetlen oka van: diakrónia nem lehet meg rekonstrukció nélkül.

A rekonstrukció éppúgy adatokon alapul, mint bármilyen más nyelvi elemzés, és végeredményei is éppúgy megfogalmazhatók állítások vagy metanyelvi alakok formájában, amiként bármely leírás esetében. Így például az az állítás, mely szerint a mai magyar standard változatának, az ómagyarnak, az ősmagyarnak vagy az ugor alapnyelvnek a hangrendszerében számolunk egy nazális dentális zárhanggal, a /n/-vel, adatokon alapul, s maga is adat, amennyiben további általánosítások alapját képezheti (pl. hasonulási folyamatok leírásában). Míg azonban a mai standard és az ómagyar esetében a /n/-re vonatkozó állítás megfogalmazásának alapját mai standard beszélt és az ómagyar írott megnyilatkozások képezik, addig az ősmagyarra és a finnugor alapnyelvre vonatkozóan ez már nem igaz, amennyiben nincsenek olyan megnyilatkozások, amelyekből a /n/ nazális *közvetlenül* adatként absztrahálható lenne. Az ősmagyar és az ugor alapnyelvi /n/ viszont egy sor „közbülső” adatra, illetőleg állításra épül, tehát például mindazokra, amelyek kimondják, hogy az ősmagyar és az ugor alapnyelvi /n/ posztulálásához szükséges nyelvek, nyelvi változatok (tehát a hanti, a manysi, az ómagyar) hangrendszerében számolunk egy /n/ nazálissal. Ez utóbbi állítások azonban már természetes nyelvi megnyilatkozások absztrakcióján alapulnak.

Az előbbi gondolatmenet kétségtelenül egyszerűsítő, de arra vélhetően alkalmas, hogy láttassa: a rekonstrukciók és a nyelvi megnyilatkozások közötti távolság nagyobb, mint a természetes nyelvekről tett állítások. S minél nagyobb ez a távolság⁵⁶, azaz minél több áttételen alapul, annál inkább csökkenhet a plauzibilitása, s ezért az uniformitási elvnek valószínűleg összehasonlíthatatlanul nagyobb a jelentősége, mint a nyelvtörténet más területein. Csak éppen az a kérdés, hogy milyen értelemben. A válasz megfogalmazása előtt érdemes néhány tényt rögzítenünk.

A rekonstrukció fogalmával mind a történeti, mind a diakrón nyelvészet eszköztárában számolnunk kell. A történeti nyelvészetben a nyelvemlékek megléte vagy hiánya, a vizsgált korszak időbeli jellemzői, illetőleg a nyelvek száma határozza meg a rekonstrukció alkalmazásának szükségességét, mértékét és fajtáját. Ez utóbbin egyrészt a belső, azaz egyetlen nyelv változatainak, a változatokat megelőző korábbi történeti állapotának a rekonstrukcióját, más-

⁵⁶ A rekonstrukció metodológiájának és eredményének van egy sor, jól ismert jellemzője, melyekkel itt nem foglalkozhatunk. Így például nem térünk ki arra a paradoxonra, hogy a rekonstrukció menete mindig körbeforgó, hogy eredménye mindig homogénebb képet ad egy nyelvi állapotról, mint amilyen az a valóságban lehetett, s minél mélyebben nyúlunk vissza a múltba, ez a kép annál homogénebb; nem részletezzük, hogy a különféle nyelvi szintek rekonstrukciójának lehetősége miért eltérő, hogy a rekonstrukciók mennyiben tekinthetők csupán szimbólumoknak avagy reáliáknak (vö. a formalista – realista vitát – áttekintéséhez l. Anttila 1989: 341, Lass 1993) stb. A rekonstrukció menetére vonatkozóan pl. Ross & Durie (1996: 6-7) ad egyfajta scenáriót, aminek alternatívái a rekonstrukció meglehetősen szakirodalmában bőven megtalálhatók. A szakirodalom tekintetében az előzőekben említetten kívül például a következőkhöz utaljuk az olvasót: Fox 1995, Isebaert 1991.

részt az összehasonlító (vagy alapnyelvi) rekonstrukciót értjük, amikor két vagy több nyelv összevetésével kíséreljük meg kikövetkeztetni a vizsgált adatok feltehető közös előzményét, tehát valamely alapnyelv részleteit. Mind a belső, mind az alapnyelvi rekonstrukció vonatkozhat dokumentált és nem-dokumentált nyelvekre. Az eljárás tekintetében legfeljebb abban van különbség, hogy nem-dokumentált nyelvek esetében a „teljes” nyelvi rendszer kikövetkeztendő, míg dokumentált nyelvek esetében „csak” azok az elemek vagy tulajdonságok (illetőleg ezeknek a dokumentált elemekhez való viszonya), amelyek nincsenek atesztálva. Az iménti idézőjeleket a következők indokolják: nincs olyan rekonstruált nyelvi rendszer, amelyik teljes mértékben, annak minden elemével, részrendszerével, azok összefüggéseivel hiánytalanul visszaállítható lenne. Mai ismereteink szerint a klasszikus latin az a nyelvi rendszer, amit a legkimerítőbben ismerünk, köszönhetően a bőséges dokumentációnak, de ez a tudásunk csupán az írott változaton alapul. Nem beszélve arról, hogy az újlatin nyelvek alapnyelve nem a klasszikus, hanem a vulgáris latin volt, amelyik összehasonlíthatatlanabban gyéribben dokumentált, azaz erőteljesebb rekonstrukcióra szorul.

A diakrón nyelvészet nem ismer olyasféle különbségtételt a teljes vagy a részleges rekonstrukció szükségessége között, mint a történeti: az állapottal szemben a változási folyamatok mindig és szükségképpen rekonstruáltak, akár két jól atesztált nyelvi állapot közötti különbség feltárásáról van szó, akár rekonstruált állapotokéiról. Másként fogalmazva: a történeti változás folyamata másként, mint rekonstrukció révén nem fedhető fel. Kétféle rekonstrukcióról kell beszélünk tehát: állapot és folyamat rekonstrukciójáról, s e két mechanizmus a gyakorlatban sokszor nem választható el egymástól. Itt érdemes megjegyezni, hogy a rekonstruált nyelvi állapotoknak nincs belső történetük abban az értelemben, ahogyan a természetes szinkrón szinteknek van, azaz például nem tehetők alkalmassá relatív kronológiai viszonyok kikövetkeztetésére sem. Ez különösen jelentőségteljes a rekonstruált alapnyelvi szintekben. Úgy tartjuk, hogy az ilyen nyelvallapotoknak rendszerint csupán a felbomlás előtti utolsó „pillanata” ragadható meg a rekonstrukcióval, s csak igen kivételes esetekben adódik lehetőség egy-egy, az alapnyelv időhatárai közé eső állapotnak a felismerésére is. Ilyen lehet a például az ősfinnben elindult, környezetfüggő (kondicionált) $t > s$ változás csak szóalakzáró szótagban és i előtt (12). E folyamatot széles körben tárgyalja a finn hangtörténeti szakirodalom (pl. Hakulinen 1961: 39, 50) és Campbell (1999) is.

(12) ősfinn $*ti > si$:

(12a) (UEW 140) proto-finnugor $*käte > \text{Nom. käsi}$ 'kéz' (12b) Gen. *käden*

(12c) (UEW 222) proto-uráli $*kuse > \text{Nom. kuusi}$ 'fenyő' (12d) Gen. *kuuden*

Az ősfinn a finn nyelv rekonstruált nyelvallapota. Látható, hogy az uráli/finnugor előzményben a tőszó $*e$ -re végződött (12a-b). Ahhoz, hogy a $t > s$ változás lejátszódjék, előbb az $e > i$ változásnak kellett végbemennie az ősfinnen belül, ellenkező esetben az i előtti $t > s$ változás nem lenne magyarázható. A relatív kronológia így segít hozzá egy rekonstruált nyelvallapon belüli folyamat detektálásához. Ám általában csak annyi valószínűsíthető, hogy egyes elemek vagy tulajdonságok egy adott nyelvi állapotban léteztek, de az már nem, hogy valamennyiük egyazon „időpillanatban” létezhetett-e vagy sem (ehhez l. még Joseph & Janda 2003: 110). Mindebből csak az következik, hogy a változási folyamat rekonstrukciója általában két nyelvi állapot közötti változásra, s nem egyetlen rekonstruált nyelvi állapoton belüli változási folyamatra vonatkozik.

Nem csupán nyelvtörténeti tapasztalat, hogy rekonstruált állapotok vagy folyamatok soha nem lehetnek a jelen szinkroniájával megegyező mértékben, azaz ellenőrizhetően bizonyosak

és igazolhatóak. Amiként fentebb is mondtuk: rekonstrukcióval a múlt a maga komplexitásában nem állítható vissza (l. még pl. Joseph & Janda 2003: 92). Könnyen példázható ez a nehézség a különféle nyelvi szintek eltérő rekonstruálhatóságával: azoknak a nyelvi szinteknek a kikövetkeztetése, melyek zárt halmazt képező elemekből állnak (tehát például a fonológiai, morfológiai rekonstrukció), metodológiailag könnyebb és ígéretesebb is, mint a szintaktikai rekonstrukció, amelynek esetében már pusztán az adatok alapját képező nyelvi anyag egybe-egyítése is összehasonlíthatatlanul összetettebb feladat. Tudomásul kell tehát vennünk, hogy a történeti rekonstrukció eredménye – és nem csak a nyelvié! – mindig fragmentálisabb és nem lehet más, mint plauzibilis hipotézisek sora, melyeknek segítségével megkísérlünk számot adni arról, hogy miként formálódott ki a jelen:

In linguistics ... our reconstructions are rarely subject to empirical verifications, but at least we can construct arguments based on plausibility, especially when different methods converge on similar results (Comrie 2004: 245).

A rekonstrukciót, azaz a plauzibilis hipotézisek felállításának folyamatát és eredményét is segítik mindazok a módszerek, amelyeket a megbízhatóság kérdésével kapcsolatban már felsoroltunk; közöttük szerepelt az uniformitás elve⁵⁷ is, mely különös súllyal esik latba a rekonstrukció tekintetében. Az uniformitás elve nemcsak a rekonstrukció, hanem bármiféle változási folyamat magyarázata tekintetében is kitüntetett szerepet játszik, amennyiben a rá való hivatkozás segíthet hozzá egy sor esetben ahhoz, hogy a rekonstrukció eredménye plauzibilis legyen. Ez az elv történeti összefüggésben például így fogalmazható meg: a múltban lejátszódó változási mechanizmusok nem különböznek a jelenben megfigyelhető változási folyamatoktól (Labov 1972: 161), következésképp a jelenben megfigyelhető folyamatok hozzásegítenek ahhoz, hogy megértsük és magyarázzuk a múltban végbement változásokat. Tekintettel arra, hogy a múlt állapotairól és folyamatairól általában csak fragmentálisak az ismereteink, a jelenben megfigyelhető folyamatok magyarázatainak mintegy analógiás visszavetítése és aplikálása a múltra biztonságos fogódzó lehet a nyelvtörténész számára.

Az uniformitás elvének megfogalmazása nem egészen új a nyelvtörténetben, amiként arra Labov (1972: 275) Bloomfield-re hivatkozva fel is hívja a figyelmet, de mégis az 1970-es évektől, Labov révén vált gyakran idézett elvévé („...the forces operating to produce linguistic change today are of the same kind and order of magnitude as those which operated in the past”). Mégpedig olyannyira, hogy az elv tartalma idővel meg is változott (vö. Deutscher 1999), általánosult, s immár nem csupán a folyamatokra vonatkozik, hanem hipotézisként a nyelv szerkezetére magára is:

...the hypothesis is uniformitarianism: languages of the past (at least, those we can reconstruct or find records of) are not different in nature from languages of the present. Therefore, the typological universals discovered in contemporary languages should also apply to ancient and reconstructed languages' (Croft 1990: 204).

Ez a megfogalmazás azt írja elő a nyelvtörténeti (azaz állapot-) rekonstrukció számára, hogy csakis olyan struktúrákat posztuláljon, melyek megfeleltethetők a jelen szinkroniájában megtalálható tipológiai mintázatoknak. Csakhogy a nyelvtörténeti tapasztalat az uniformitás elvének ilyen fajta kiterjesztése ellen szól. Bőszéggel idézhető a legkülönbélebb (dokumentált) nyelvekből azoknak a példáknek a száma, amelyek azt mutatják, hogy nyelvek, változásaik

⁵⁷ [Uniformitarian Principle] Az uniformitás elvét nyelvtörténeti összefüggésben részletesen tárgyalja Joseph & Janda (2003: 23-37), további szakirodalmi hivatkozásokkal.

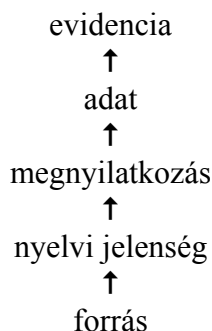
során teljes mértékben elveszíthetik valamely részrendszerüket. A jelen szinkroniája számára azonban az előzmények sokszor láthatatlanok maradnak. Ha tehát ennek a korábbi nyelvállapotnak a rekonstrukciójára törekszünk, esetleg olyan rendszert fogunk felállítani, ami nem feleltethető meg a jelen szinkroniájára érvényes tipológiai általánosításoknak, s ezért eredményünk elvetendőnek bizonyulhat. Holott semmiféle érvényes bizonyíték nem hozható fel amellet, hogy a jelenben megtapasztalhatatlan nyelvi jelenségek a múltban ne léteztek volna. Ha a beszélő ember minden korban hasonló kognitív mechanizmusok szerint gondolkodott, akkor nagyon valószínű az is, hogy például a jelentésváltozások minden korban hasonló kognitív ösvények mentén zajlottak, realizációját adva a hasonlóságon vagy érintkezésen alapuló analógiás változások végtelen sokaságának. Az ilyen folyamatok feltárásában nagy segítség az uniformitás elve. Ám az is bizonyos, hogy az a két entitás, amely között a beszélő ember a hétköznapi kognitív mechanizmusok szerint hasonlóságot tételez – s ezért a névátvitel mechanizmusával valamely jelentésváltozási folyamatot produkál –, az egykori valóságban nem feltétlenül volt olyan összefüggéseknek részese, mint ahogyan az a jelen szinkroniájából igazolható. (A lexikai avagy szemantikai mezők változásának elemzése bőséges példákkal szolgálnak már jó ideje; l. pl. Trier 1931, Lehrer 1974, 1985 stb.). Hasonló szellemben érvel az uniformitás elvének alkalmazhatóságáról állapot és folyamat tekintetében Comrie (2004) is, amikor a „kevésbé komplex rendszer → komplex rendszer” változási folyamatok rekonstruálhatósága mellett tör lándzsát. Mindebből pedig csak az a következtetés adódik, hogy az uniformitás elve – nem kizárólagosan – lényeges hivatkozási pont a folyamatok rekonstrukciójában, de a történeti nyelvészetben már nem. Éppen ezért csak megszorításokkal fogadhatók el az olyan, kevésbé differenciált megfogalmazások is, mint pl. a következő: „...without the assumption of uniformitarianism, reconstruction would not be possible” (Allen 1994: 637-638).

6 Összefoglalás

E dolgozatban a nyelvi jelenség, a megnyilatkozás és a forrás nyelvtörténeti jellemzőit kerestük, mégpedig a megbízhatóság, a reprodukálhatóság, a hitelesség fogalmával, valamint a rekonstrukcióval való összefüggésben. Kiinduló állításunk az volt, hogy *a nyelvtörténeti és diachrón adat evidenciális státuszának korlátozott volta* nem eleve magában az adatban gyökerezik. Megkíséreltük felfedni azokat a tényezőket, amelyek igazolhatatlanná teszik olyan kétségbevonhatatlan evidenciák megfogalmazását, mint amilyenek a jelen szinkroniájának elméleti vagy leíró megközelítéseiben oly gyakoriak. Törekedtünk annak megmutatására is, hogy mindezek a korlátozottságok a jelen szinkroniájának *elvileg* kimerítő megismerhetőségéhez viszonyítva miként mutatkoznak meg. E tényezők tárgyalásakor újra és újra arra a következtetésre kellett jutnunk, hogy – különféle okoknál fogva – a múlt korlátozott megismerhetősége szabja határát az ilyen evidenciák megfogalmazásának. A korlátozott megismerhetőség pedig abból fakad, hogy – nyelvenként, nyelvi változatokként és korszakokként eltérő jelleggel és mértékben – az adatok közvetlen alapját képező megnyilatkozások, az utóbbiakat kínáló nyelvi jelenségek, s az ezeket tartalmazó források *véges számúak, megismételhetetlenek (és ezért csak korlátozottan ellenőrizhetők), töredékesek/fragmentálisak, esetleges tartalmúak, azaz szelektált típusúak*, következésképp vagy nem engedik meg a teljes nyelvi rendszer megismerését, vagy megengedik, de a róla tett állítások igazságértéke változó. Az állítások (különféle mértékben) valószínűsíthetők, de kategorikus módon nem fogalmazhatók meg.

Azt mondtuk tehát, hogy a korlátozottságok már a források tekintetében is érvényesülnek. Továbbá 1.3-ban, amikor a dolgozatban tárgyalandó fogalmak kiválasztását indokoltuk, azt is mondtuk, hogy a forrás mint a nyelvi leírás kiinduló tartománya már önmagában egyfajta absztrakció eredménye, amennyiben kiválasztását a vizsgálat célja határozza meg. És amikor megkíséreltük sematikusabban ábrázolni azokat a fázisokat (lépéseket), amelyek az adathoz, s végső soron evidenciához vezetnek, megmutattuk azt is, hogy minden további lépés absztrakciók sorozataként valósul meg.

(2)

A forrástól az adatig, illetőleg az evidenciáig vezető úton először minden egyes lépést legalább is valószínűsíteni kell ahhoz, hogy tovább lehessen jutni az elemzésben, azaz valamilyen plauzibilitási értéket kell rendelnünk melléjük. Eljárásunk és választásaink helyességét pedig – ti. a célkitűzés felől tekintve – annak az adatnak a plauzibilitási értéke fogja igazolni, amelynek az elérésre törekedtünk. A forrás megválasztását az igazolja, hogy benne megvannak azok a nyelvi jelenségek, amelyek szükségesek a megnyilatkozások lehatárolásához. A nyelvi jelenségek körülhatárolását az igazolja, hogy belőlük kiválaszthatók azok a megnyilatkozások, amelyek szükségesek az adat elvonatkoztatásához. Az adat helyes voltát pedig az igazolja, hogy rá alapozva olyan evidenciához juthatunk, amelyik a legellentmondásmentesebb, azaz a legvalószínűbb a szóba jöhető összes közül.

Az egyes fázisokhoz rendelt plauzibilitási értékek azonban nem állandók. A nyelvtörténetnek és a diakróniának, akár csak a jelen szinkroniája leírásának, változó plauzibilitási értékek mentén haladva kell meghoznia a maga döntéseit. Mégpedig azért, mert soha nem tudható vagy jósolható meg előre, hogy mikor, honnan és miként kerülnek elő olyan források, amelyek akár romba is dönthetnek egy eladdig plauzibilisnek vélt adatot, minek következtében akár teljes gondolati konstrukciók építendőkké válnak újjá. *Mindez annyit jelent, hogy valamely adat plauzibilis voltából nem következik automatikusan egy evidencia posztulálásának lehetősége.* A diakrón nyelvészetnek (mely működési terepeit a történeti nyelvészet révén „teremti meg”, létrehozván azokat az egykorú valóságokat, amelyek között a változásokat detektálja) a maga sokszor igen bonyolult, mégis differenciált módszerei ellenére állandóan ezzel a lehetőséggel kell számolnia. Ez a dolgozat, megkísérelvén bejárni azok közül a gondolati utak közül néhányat, amelyek a történeti és diakrón nyelvészetben az adathoz vezetnek, a lehetséges buktatók közül próbált meg felmutatni néhányat. Hogy mindezek fényében, végkövetkeztetésként milyen reflexió fogalmazódhat meg Lass-nak sokaktól túl szkeptikusnak tartott vélekedésére, mely szerint a nyelvtörténet mítosz, amennyiben a forrásokat értelmezzük, az adatokban viszont „hinnünk kell” (Lass 1993), már egy további, a *módszertől* szóló dolgozat tárgya lehetne.

Irodalom

- Adamik, B. (2009): Új archaikus latin felirat Satricumból. *Antik Tanulmányok (Studia Antiqua)* 53, 239-251.
- Aitchison, J. (2004): *Language change: Progress or decay?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Allen, C. (1994): Comparative reconstruction. In: Asher, R.E. & Simpson, J.M.Y. (eds.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics* 2. Oxford: Pergamon, 636-643.
- Andersen, H. (1989): Understanding linguistic innovations. In: Breivik, L.E. & Jahr, E.H. (eds.): *Language change: Contributions to the study of its causes*. Berlin: de Gruyter, 5-27.
- Andersen, H. (2006): Synchrony, diachrony, and evolution. In: Thomsen, O.N. (ed.): *Competing models of linguistic change: Evolution and beyond*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 59-90.
- Anttila, R. (1972): *An introduction to historical and comparative linguistics*. New York: Macmillan.
- Archer, D. (2007): Developing a more detailed picture of the English courtroom (1640-1760): Data and methodological issues facing historical pragmatics. In: Fitzmaurice, S. & Taavitsainen, I. (eds.): *Methods in historical pragmatics*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 185-218.
- Bailey, G. (2002): Real and Apparent Time. In: Chambers, J.K., Trudgill, P. & Schilling-Estes, N. (eds.): *The handbook of language variation and change*. Oxford, UK, & Cambridge, US: Blackwell Publishers, 312-332.
- Bakró-Nagy, M. (2001): Obi-ugor szótagszerkezeti és hangtörténeti problémák. *Nyelvtudományi Közlemények* 98, 71-118.
- Bakró-Nagy, M. (2008): *Schwa or not schwa? Synchronic and diachronic speculations on an Ob-Ugric vowel*.
<http://docs.google.com/present/edit?id=0AaRqaoMyfvdIzGc4cm5nODZfMzU4M3RuN3dod3o&hl=hu>
- Bakró-Nagy M. (2009): A jövő a múltból múltból tekintve. A magyar nyelv a határon innen és túl. In: *A jövő kutatás helye a 21. században. A jövő kutatás fejlődése és tudományterületi kapcsolatai*. Győr: Palatia Kiadó és Nyomda, 39-47.
- Bährens, W.A. (1922): *Sprachlicher Kommentar zur vulgärlateinischen Appendix Probi*. Halle.
- Benveniste, É. (1966): *Problèmes de linguistique générale I*. Paris: Gallimard.
- Bybee, J. (2007): *Frequency of Use and the Organization of Language*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Campbell, L. (1999): *Historical Linguistics. An Introduction*. Cambridge & Massachusetts: Cambridge University Press.
- Campbell, L. & Mixco, M.J. (2007): *A Glossary of Historical Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

- Chafe, W.L. (1993): Prosodic and functional units of language. In: Edwards, J.A. & Lampert, M.D. (eds.): *Talking data: Transcription and coding in discourse research*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 3-31.
- Comrie, B. (2004): The uniformitarian hypothesis revisited. In: Hickey, R. (ed.): *Motives for Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press, 254-257.
- Croft, W. (1990): *Typology and Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. (1991): *A dictionary of linguistics and phonetics*. New York: Basil Blackwell.
- Culpeper, J. & Kytö, M. (2000): Data in historical pragmatics. Spoken interaction (re)cast as writing. *Journal of Historical Pragmatics* 1, 175-199.
- Deutscher, G. (1999): *The different faces of uniformitarianism*. Paper read at the 14th International Conference on Historical Linguistics, Vancouver.
- Dömötör A., Pólya K. & P. Balázs J. (szerk.) (1990): *Szent Margit élete 1510*. Budapest.
- Fejes, L. (2009): *On the acoustics of the Northern Mansi Vowel System*.
http://fgtort.nytud.hu/images/stories/fejes/fejes_manchester_poster.pdf
- Ferguson, Ch. (1959): Diglossia. *Word* 15, 325-340.
- Fischer, O. (1992): Syntax. In: Blake, N. (ed.): *The Cambridge History of the English Language 2. 1066–1476*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid & Cape Town: Cambridge University Press, 207-408.
- Fischer, O. (2007a): *Morphosyntactic Change. Functional and Formal Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- Fischer, O. (2007b): What counts as evidence in historical linguistics? In: Penke, M. & Rosenbach, A. (eds.): *What Counts as Evidence in Linguistics. The case of innateness*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 249-281.
- Fischer, O., van Kemenade, A., Koopman, W. & van der Wurff, W. (2004): *The Syntax of Early English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fleischman, S. (2000): Methodologies and ideologies in historical linguistics: on working with older languages. In: Herring, S.C. & Van Reenen, P. & Schøsler, L. (eds): *Textual parameters in older languages*. Amsterdam: Benjamins, 33-58.
- Foolen, A. (1997): The expressive function of language: towards a cognitive semantic approach. In: Niemeier, S. & Dirven, R. (eds.): *The Language of Emotions*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 15-33.
- Fox, A. (1995): *Linguistic Reconstruction. An Introduction to Theory and Method*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Franceschini, R. (2002): Lo scritto che imita il parlato: i manuali di conversazione dal '400 al '700 e la loro importanza per la storia dell'italiano parlato. *Linguistica e Filologia* 14, 129-154.
- Glück, H. (2002): *Deutsch als Fremdsprache in Europa vom Mittelalter bis zur Barockzeit*. Berlin & New York: Walter de Gruyter.

- Green, J., Franquiz, M. & Dixon, C. (1997): The myth of the objective transcript: Transcribing as a situated act. *TESOL Quarterly* 31, 172-176.
- Gulya J. (1958): Egy 1736-ból származó manysi nyelvemlék. *Nyelvtudományi Közlemények* 60, 44-45.
- Gulya J. (1960): *XVIII. századi kézíratos vogul szójegyzékek*. Kézirat. Budapest.
- Gumperz, J.J. & Berenz, N. (1993): Transcribing conversational exchanges. In: Edwards, J.A. & Lampert, M.D. (eds.): *Talking data: Transcription and coding in discourse research*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 91-121.
- Haader L. (2004): A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Magyar Nyelv* 128, 196-205.
- Haader L. (2009): Írásbeli megakadási jelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből. *Magyar Nyelv* 103, 48-65.
- Haiman, J. (1994): Ritualization and the development of language. In: Pagliuca, W. (ed.): *Perspective on grammaticalization*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 3-28.
- Halliday, M.A.K. (1976): *Intonation and grammar in British English*. The Hague: Mouton.
- Hart, J. 1569–1570 [1907] *John Hart's pronunciation of English by Otto Jespersen*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- Heine, B. & Kuteva, T. (2005): *Language Contact and Grammatical Change*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid & Cape Town: Cambridge University Press.
- Herman, J. (2000): *Vulgar Latin*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Herman J. (2001): A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: Bakró-Nagy M., Bánréti Z. & É. Kiss K. (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai. Osiris Kiadó, 389-407.
- Hill, J.H. (2006): The ethnography of language and language documentation. In: Gippert, J., Himmelmann, N.P. & Mosel, U. (eds.): *Essentials of Language Documentation*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 113-128.
- Himmelmann, N.P. (2006a): Language documentation: What is it and what is it good for? In: Gippert, J., Himmelmann, N.P. & Mosel, U. (eds.): *Essentials of Language Documentation*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 1-30.
- Himmelmann, N.P. (2006b): The challenges of segmenting spoken language. In Gippert, J., Himmelmann, N.P. & Mosel, U. (eds.): *Essentials of Language Documentation*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 253-274.
- Holtus, G. & Schweickard, W. (1985): Elemente gesprochener Sprache in einem venezianischen Text von 1424: Das italienisch-deutsche Sprachbuch des Georg von Nürnberg. In: Holtus, G. & Radtke, E. (eds.): *Gesprochenes Italienisch in Geschichte und Gegenwart*. Tübingen: Gunter Narr (=Tübinger Beiträge zur Linguistik 252) 354-376.
- Honti, L. (1998): Die wogulische Sprache. In: Sinor, D. (ed.): *The Uralic Languages*. Leiden: Brill, 147-171.

- Isebaert, L. (1991): The method of internal reconstruction in linguistics: an additional bibliography. *Folia Linguistica Historica* 12, 219-224.
- Itkonen, E. (1999): Functionalism yes, biologism no: comment on 'optimality and diachronic adaptation'. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 18/2, 219-221.
- Jakobson, R. (1962): *Typological studies and their contribution to historical comparative linguistics. Selected Writings I*. The Hague: Mouton, 523-532.
- Joseph, B.D. & Janda, R.D. (eds.) (2003): *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell Publishing Ltd.
- Kepser, S. & Reis, M. (2005): Evidence in Linguistics. In: Kepser, S. & Reis, M. (eds.): *Linguistic Evidence. Empirical, Theoretical and Computational Perspectives*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 1-6.
- Kertész A. & Rákosi Cs. (2007): Adat, evidencia és plauzibilis érvelés a nyelvészetben. In: Csatár P. & Pethő G. (szerk.): *Szemantikai intuíciók mint nyelvészeti adatok*. Elméleti és kísérleti nyelvészet 4. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 49-94.
- Kertész A. & Rákosi Cs. (2008): *Adatok és plauzibilis érvelés a nyelvészetben*. Elméleti és kísérleti nyelvészet 5. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Keszler B. (2004): *Írásjeltan. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer F. (1985): A nyelvtudomány néhány tudományelméleti-módszertani kérdése 1. [Some theory of science and methodology issues of linguistics 1]. *Tertium non datur* 2, 37-66.
- Kiparsky, P. (1968): Linguistic universals and linguistic change. In: Bach, E. & Harms, R.T. (eds.): *Universals in Linguistic Theory*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 171-202.
- Koch, P. (1999): Court records and cartoons: Reflections of spontaneous dialogue in early Romance texts. In: Jucker, A.H., Fritz, G. & Lebsanft, F. (eds.): *Historical dialogue analysis*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 399-429.
- Kragh, H. (1989): *An introduction to the historiography of science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Krause, W. (1968): *Handbuch des Gotischen*. München: Beck.
- Kytö, M. & Walker, T. (2003): The linguistic study of Early Modern English speech-related texts: How „bad” can „bad” data be? *Journal of English Linguistics* 31, 221-248.
- Labov, W. (1963): The social motivation of a sound change. *Word* 19, 273-309.
- Labov, W. (1972): *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Lass, R. (1992): Phonology and morphology. In: Blake, N. (ed.): *The Cambridge History of the English Language 2. 1066-1476*. Cambridge: Cambridge University Press, 23-155.
- Lass, R. (1993): How real(ist) are reconstructions? In: Jones, Ch. (ed.): *Historical linguistics: Problems and perspectives*. Longman: London, 156-189.
- Lass, R. (1997): *Historical Linguistics and Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Lass, R. (2004): Ut custodiant litteras: Editons, Corpora and Witnesshood. In: Dossena, M. & Roger, L. (eds): *Methods and Data in English Historical Dialectology*. Peter Lang: Bern, 21-48.
- Lehmann, Ch. (2004): Data in linguistics. *The Linguistic Review* 21(3/4), 275-310.
- Lehrer, A. (1974): *Semantic Fields and Lexical Structure*. Amsterdam & London: North-Holland.
- Lehrer, A. (1985): The influence of semantic fields on semantic change. In: Fisiak, J. (ed.): *Historical Semantics, Historical Word Formation*. Berlin: Mouton de Gruyter, 283-296.
- Linell, P. (2005): *The Written Language Bias in Linguistics. Its nature, origins and transformations*. London & New York: Routledge.
- Lyli, W. (1540 [1699]): *A short introduction of grammar, generally to be used: compiled and set forth for the bringing up of all those that intend to attain to the knowledge of the Latin tongue: To which are added useful observations by way of comment out of ancient and late grammarians*. Oxford at the Theater.
- McLelland, N. (2004): Dialogue and German language learning in the Renaissance. In: Heitsch, D. & Vallée, J.-F. (eds.): *Printed voices. The Renaissance culture of dialogue*. Toronto, Buffalo & London: University of Toronto Press, 206-225.
- MacLeod, R. (ed.) (2005): *The Library of Alexandria: Centre of Learning in the Ancient World*. London: I. B. Tauris.
- Marhenke, R. (2008): *Maya Hieroglyphic Writing. The Ancient Maya Codices*. FAMSI: Foundation for the Advancement of Mesoamerican Studies Inc.
<http://www.famsi.org/mayawriting/codices/marhenke.html>
- Milroy, J. & Milroy, L. (1985): *Authority in language. Investigating standard English*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Milroy, J. (1992): *Linguistic Variation and Change: On the Historical Sociolinguistics of English*. Oxford: Blackwell.
- Németh M. (2008): *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében. Nyelvi változók a XVIII. században*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Nikolaeva, I. (2001): The status of ∂ in the phonological description of Northern Ostyak. *Finnisch-ugrische Mitteilungen* 23, 121-148.
- Noyer, R. (2004): Epenthesis and Syllable Structure in Northern Vogul. *Finnisch-ugrische Forschungen* 58, 9-56.
- Ochs, E. (1979): Transcription as theory. In: Ochs, E. & Schieffelin, B.B. (eds.): *Developmental pragmatics*. New York: Academic Press, 43-72.
- Penke, M. & Rosenbach, A. (eds.)(2004): What Counts as Evidence in Linguistics? The case of innateness. *Special issue of Studies in Language* 28: 3.
- Penke, M. & Rosenbach, A. (eds.)(2007): *What Counts as Evidence in Linguistics. The case of innateness*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

- Péter M. (1986): A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége. *Magyar Nyelv* 82, 1-10.
- Quintilianus, Marcus Fabius (1920-1922): *Institutio Oratoria*. Translated by H. E. Butler. Loeb Classical Library. Cambridge: Harvard University Press.
- Radtke, E. (1994): *Gesprochenes Französisch und Sprachgeschichte. Zur Rekonstruktion der Gesprächskonstitution in Dialogen französischer Sprachlehrbücher des 17. Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung der italienischen Adaptationen*. Tübingen: Max Niemeyer (=Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie 255).
- Rescher, N. (1976): *Plausible Reasoning*. Assen & Amsterdam: Van Gorcum.
- Ross, M. & Durie, M. (1996): Introduction. In: Ross, M. & Durie, M. (eds.): *The Comparative Method Reviewed. Regularity and Irregularity in Language Change*. New York & Oxford: Oxford University Press, 3-38.
- Saenger, P. (1997): *Space between Words: The Origins of Silent Reading*. Stanford: Stanford University Press.
- Simon, H. (2006): Reconstructing historical orality in German – what sources can we use? In: Taavitsainen, I., Härmä, J. & Korhonen, J. (eds.): *Dialogic language use – Dimensions du dialogisme – Dialogischer Sprachgebrauch*. Helsinki: Société Néophilologique 2006 (Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki 66) 7-26.
- Taavitsainen, I. (1995): Interjections in Early Modern English: From Imitation of Spoken to Conventions of Written Language. In: Jucker, A.H. (ed.): *Historical Pragmatics. Pragmatic developments in the history of English*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 439-468.
- Tillery, J. & Bailey, G. (2003): Approaches to Real Time in Dialectology and Sociolinguistics. *World Englishes* 22, 351-365.
- Tosh, J. (2002): *The Pursuit of history. Aims, methods and new directions in the study of modern history*. London & New York etc.: Longman.
- Trier, J. (1931): *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*. Heidelberg: Winter.
- Trudgill, P. (1988): Norwich Revisited: Recent Linguistic Changes in an English Urban Dialect. *English World-Wide* 9, 33-49.
- UEW = Rédei, K. (Hrsg.) (1986-1991): *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I-III*. Budapest & Wiesbaden: Akadémiai Kiadó & Harrassowitz Verlag.
- Vachek, J. (1989): *Written Language Revisited*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Verschueren, J. (1999): *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney & Auckland: Arnold.
- Waley, A. & Allen, J.R. (eds.) (1996): *The Book of Songs*. New York: Grove Press.
- Weinreich, U. ([1953] 1963): *Languages in contact: findings and problems*. New York: Linguistic Circle.

- Weinreich, U., Labov, W. & Herzog, M.I. (1968): Empirical Foundations for a Theory of Language Change. In: Lehmann, W.P. & Malkiel, Y. (eds.): *Directions for Historical Linguistics*. Austin: University of Texas Press, 95-188.
- Weiß, H. (2005): The Double Competence Hypothesis On Diachronic Evidence. In: Kepser, S. & Reis, M. (eds.): *Linguistic Evidence. Empirical, Theoretical and Computational Perspectives*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 557-575.
- Wolf, K. (2002): Translations and interference from translation in Old Nordic I: Old Icelandic and Old Norwegian. In: Bandle, O., Braunmuller, K., Jahr, E.H., Karker, A., Naumann, H.-P. & Teleman, U. (eds.): *The Nordic Languages: An International Handbook of the History of the North Germanic Languages 1*. Berlin: Walter de Gruyter, 1000-1005.
- Zelliger E. (2005): *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma: Bencés Kiadó.

Dr. Marianne Bakró-Nagy
Research Institute for Linguistics
Hungarian Academy of Sciences
Benczúr u. 33.
H-1068 Budapest VI.
bakro@nytud.hu